

ગ્રેમભક્તિ-મન્થમાળા

યોધપર્વણી અને પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ

જ્ઞાનાલાલ દલપતરામ કેવિ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

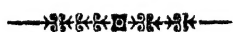
અનુક્રમાંક ૧૪૪૭૧

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ યોધપર્વણી અને પ્રતિજ્ઞાશ્વ

વિષય ૬- : ૧

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલાનાં નવીન ગ્રન્થો અને આવૃત્તિઓ



પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૧૭ શકુન્તલાનું સંભારણું, સમપ્રલોડી	૧૯૨૬
૧૮ યુગપલટો અને મહાસુદર્શન	૧૯૨૭
૧૯ ઉદ્ધૃષોધન	૧૯૨૭
૨૦ અર્ધશતાબ્દિના અનુભવખેલ	૧૯૨૭
૨૧ સંસારમન્થન	૧૯૨૭
૨૨ વિશ્વગીતા	૧૯૨૭
૨૩ ઇન્દુકુમાર, અંક ૨ જે	૧૯૨૭
૨૪ ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૨ જે	૧૯૨૮
૨૫ ગીતમંજરી	૧૯૨૮
૨૬ જહાંગીર-નૂરજહાન	૧૯૨૮
૨૭ યોધપર્વણી અને પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ	૧૯૨૮
ત્રીજી આવૃત્તિ: ફેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો	
ફેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ જે	
ત્રીજી આવૃત્તિ: વસન્તોત્સવ	
ઇન્દુકુમાર, અંક ૧ લો	
ચોથી આવૃત્તિ: જયા-જયન્ત	
ઉપા	
છઠ્ઠી આવૃત્તિ: ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૧ લો	

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલા

—◆◆◆◆—

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૧ ફેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો	૧૯૦૩
૨ રાજસૂત્રાની કાવ્યત્રિપુટિ	૧૯૦૩-૦૫-૧૧
૩ વસન્તોત્સવ	૧૯૦૫
૪ ફેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ જો	૧૯૦૮
૫ મન્દુકમાર, અંક ૧ લો	૧૯૦૯
૬ ન્દાન: ન્દાના રાસ, ભાગ ૧ લો	૧૯૧૦
૭ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, સમશ્લોકી	૧૯૧૦
૮ જય્યા-જયન્ત	૧૯૧૪
૯ મેઘદૂત, સમશ્લોકી	૧૯૧૭
૧૦ ઉપા	૧૯૧૮
૧૧ ચિત્રદર્શનો	૧૯૨૧
૧૨ રાજર્ષિ ભરત	૧૯૨૨
૧૩ પ્રેમકુળ	૧૯૨૨
૧૪ પ્રેમભક્તિ-ભગવાવલિ	૧૯૨૪
૧૫ સાહિત્યમન્થન	૧૯૨૪
૧૬ વૈષ્ણવી ષોડશ ગ્રન્થો, સમશ્લોકી	૧૯૨૫

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા

યોધપર્વણી અને પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

વિ. સં. ૧૯૮૪

ઈ. સ. ૧૯૨૮

કીંમત એક રૂપીઆ

કર્તાને માટે રજીસ્ટર્ડ

પ્રકાશક: ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ,

ભદ્ર. અમદાવાદ, નં. ૧.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથોપસંગ્રહ

આવૃત્તિ ૧ લી	૧૯૨૭	‘હિંદુસ્થાન’માં
આવૃત્તિ ૨	૧૯૨૮	‘ગુજરાતી’માં
આવૃત્તિ ૩	૧૯૨૮	પ્રત ૧૫૦૦

ધી “ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ” પ્રેસમાં

મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશામચ્છે છાપ્યું

કાળા ઘોડા, બેક-હાઉસ-વેન, કોટ, મુંબઈ.

‘હિન્દુસ્થાન’ પત્રના ગયા દીવાળીના અંકમાં છપાયેલું
 યોધપર્વણી નામનું કાવ્ય તથા ‘ગુજરાતી’ પત્રના દશેરા-
 ના એાણુ વિજયાંકમાં છપાયેલું તહેના જેવા જ વિષયનું
 પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ નામનું કાવ્ય ગુજરાતને ચરણે ધરું છું. બન્નેનાં
 વસ્તુ લોકવિખ્યાત છે, ને હુબરો વર્ષથી ભારતવર્ષની જનતા
 એને વિચારતી આવી છે. ભૂત, વર્તમાન ને ભવિષ્ય-ત્રણે
 કાળનો એ વાર્તાઓ તો ભારતીય મહાપ્રબ્ધનો સનાતન
 વારસો છે.

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

અનુક્રમ



ચોથપર્વણી

૯ મે પાને

પ્રતિજ્ઞાદ્રવ્દ

૫૧ મે પાને

योधपर्वणी

વિષયસ્ફોટન

આ ખંડનો વાર્તાવિભાગ સ્તમ્ભવાને માટે શ્રી મહાભારતમાંનાં નીચેનાં અવતરણોથી સુગમતા થશે.

‘રાત્રી પૂરી થઈ ત્હારે ‘તૈયાર થાઓ’ ‘તૈયાર થાઓ’ એમ બોલતા ભૂમિપાલોનો મ્હોટો શબ્દ થયો.’

‘સર્વ રાત્રિઓએ ન્હાઈ-ઘાઈને શ્વેત વસ્ત્રો પહેરી લીધાં, પુષ્પોન્મી માળા ધારણ કરી લીધી, અગ્નિમાં હોમ કર્યા, અને પછી પોતપોતાના અસ્ત્રશસ્ત્ર તથા ક્ષત્રપતાકાઓ લઈને, સ્વસ્તિવાચનપૂર્વક, X X યુદ્ધ કરવા માટે ચઢ્યા.’

‘જે દિવસે યુદ્ધારંભ થયા તે દિવસે X X સ્તુવારમાં ઉગેલો સૂર્ય પાણુ અત્યંત મળતી શિખાઓવાળો દેખાયો.’

‘ત્હારે ઉભય સૈન્ય એકબીજાની સ્થામે આવીને ઉભાં ત્હારે X વરસાદ પડવા માંડ્યો, ગર્જના થવા લાગી, X X ઉલ્કાપાત થયો, અને X X સૂર્ય છવાઈ ગયો.’

યોધપર્વણી

‘બન્ને સેનાના બૃહો ત્હારે યુદ્ધ કરવા માટે સામસામે આવી ઉભા ત્હારે તે x વનરાધના જેવા દેખાતા હતા.’

ગીતાપ્રસંગ.

‘એકમેકની સ્થામે આવીને ઉભેલી આ બે સેનાઓ યુગાન્ત સમયના ઉન્મત્ત મકરોએ હુમિત કરેલા અને મ્હોટા ઝૂટોથી વ્યાકુળ બે સામરો હોય ત્હેવી દેખાતી હતી.’

‘પછી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર x x કવચ તથા ઉત્તમાયુધને ઉતારી નાંખી રથમાંથી નીચે ઉતર્યા, તથા બે હાથ જોડી રાખી x પિતામહની સ્થામું જોઈને પગે ચાલતા જવા લાગ્યા.’ અને ‘યુદ્ધ માટે તત્પર થયેલા શાન્તનુ-નન્દન ભીષ્મના બે પગને બે હાથ વડે’ સ્પર્શ કીધો. ભીષ્મ બોલ્યા: ‘હું પ્રસન્ન થયો છું. હે પાંડવ ! ત્હમારો જય થાઓ.’

પછી ‘કુર્ધર્ષ દ્રોણને અભિવંદન કરી x પ્રદક્ષિણા કરી.’

‘ત્હમારા પુત્રોની અને પાંડવોની સેનાનો x x પરસ્પર સમાગમ થયો ત્હારે પૃથ્વી કંપવા લાગી, અને પૃથ્વીઆકાશમાં મ્હોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો.’ (ભીષ્મપર્વના આદિ અધ્યાયોમાંથી.)

આખરે એ યોધપર્વણી ઉગી.

પ્રભાત ગોરંભેલું હતું.

ઉગતા દિવસના ઓછાયા

આલમાં ધૂમતા હતા.

ક્ષિતિજઆરે, પાપપુણ્યનાં પૂરની પેઠમ,

અન્ધારાંઅજવાળાંનાં ઘમસાણુ મચતાં.

આકાશમાં આષાઢી મેઘ ઉભરાય,

એમ તમસૂ ને તેજ ઉભરાતાં.

અન્તરિક્ષે જાણે કોયડો નાંખ્યો હતો કે

દુનિયા દેવની છે કે દાનવની ?

૧૦

કંઈ કંઈ વર્ષોથી રાજમન્ત્રણાઓ ઘડતી,

કાળદૃષ્ટાઓ પડતા પડછાયા ઓળખતા,

લક્ષાવધિ વીર આશાની આંખે અંખતા,

વિશ્વવિધાતા જેની ઘડીઓ ગણુતા હતા,

એ યોધપર્વણી આખરે ઉગી.

૧૫

યોધપર્વણી

ગંભીરમુખ દિશાએા ઢળેલી હતી.
 મંદિ રુધિરરંગી સાથિયા પૂરેલા હતા.
 બ્રહ્માંડનયન સરિખડી પ્રાચી દિશા
 પ્રચંડપૂર શેડોનાં મહાબાણ ઉછાળતી.
 વરસતાં ફેરાંઓની પેઠે ૨૦
 એનાં રંગછાંટણું ધરતીને છંટાતાં.
 કાળના ઉઘાડા મુખ સમું
 અન્તરિક્ષ રૌદ્રરંગીલું હતું.
 યુગની યુગસમાપ્તિ સમી
 રુદ્રમુખી યોધપર્વણી એમ ઉગી. ૨૫

વાયુને મહાવાયુ અથડાય
 એમ હુંદુભીનાદ આલમાં અથડાતા.
 સેનાનીઓની શીંગીઓના મહાઘોર
 જગતને જગાડતા વાતાવરણમાં ધ્રુમતા;
 વીરોને જગાડી એક જ પ્રાણુમન્ત્ર પૂરતા ૩૦
 કે 'ઉઠો, અવસર આવ્યો છે.' ૩૧

અન્તરિક્ષનાં અણુઅણુ ઉચ્ચરતાં

યોધપર્વણી

કે દ્વાપર ઉતરી કલિ ખેસે છે.
મહારથીઓનો પ્રાતઃશંખનાદ
એક જ શબ્દ ઉચ્ચારતો: મહાસંહાર. ૩૫

કાળની હથેળી સમી
કુરુક્ષેત્રની રણરેખાઓ વિસ્તરતી.
સાગરમાં આલપડછાયા ખેલે
એમ અગમ્યના ઓળા મંહી રમતા. ૩૯

વર્ષોની વરઘોથી અંખાતી,
ચર્યાતી, ચિન્તવાતી, વાટ નિરખાતી,
યુગયજ્ઞની પૂર્ણાહૂતિની પળ શી,
નવસૃજનનાં ચોઘડિયાં સમોવડી,
યોધપર્વણી આજ ઉગી હતી.
કાળની વહી લેઈને યમદેવ
કુરુક્ષેત્રને આરે ઉતર્યા હતા. ૪૬

રણભૂતાવળના ધામ સમો
ઘેરી ઘટાળો એક પારસપીપળો હતો.
તહેને તીરે રણસ્થંભ રોપાતો હતો. ૪૯

યોધપર્વણી

મેઘપટે દેવના ડંકા ગાજે, ૫૦
 વિધિદેવ પ્રાતઃસન્ધ્યાના મન્ત્ર ભણે,
 પ્રારબ્ધ ગેભના બોલ નાંખે,
 એવો રણદુંડુભીનો મહાશબ્દ થયો.
 યોધપર્વણીનાં પ્રભાતને એણે કમ્પાવ્યું:
 ત્રિકાળજીલાતા, કુરુક્ષેત્રે એના પડછન્દા પાડ્યા.
 બ્રહ્માંડે જાણ્યું કે યોધપર્વણી ઉગી. ૫૬

દિશાઓ ઉચ્ચરતી હોય,
 કે સિદ્ધાંગનાઓ ગાતી હોય એવો
 વીરાંગનાઓનો ગીતટહુકો થયો: ૫૯

કાળની ખંજરીના અણકાર ૬૦

ઝીલજો, ભવરણના રમનાર! ૬૧

સૂર્યદિશાની હૈયાળીમાં
 પાંડવોની શિબિરનગરીના કેટકાંગરા અંખાતા,
 ત્યહાંથી આવતો હતો
 એ રણવિધાત્રીઓનો રણબોલ. ૬૫

રણસ્થંભ રોપાતો હતો ત્યહાં

યોધપર્વણી

આલઉતર્યા સૂર્યમંડળ સમા,
 મહામાનવતાનાં માનવશિખરો સમા,
 મહારથીઓ ટોળે મળ્યા હતા.
 તેજપામરી સમાં શ્વેત ઉત્તરીય ઉડતાં. ૭૦
 ભાગ્યના પરિમલ ફેરમતી,
 દેવમાલા શી, કંઠે ફૂલમાલાઓ ડાલતી.
 તમકાંચનવર્ણા દેહમંડળે
 ઉડતાં આત્મનુકિરણો ઝળહળતાં.
 વીરત્વનાં કેસર અચ્ચાં હતાં,
 અભયનાં કુંકુમ પીળ્યાં હતાં.
 ખડકો ફરતાં મોજાં ઉછળે એમ
 ચોમેર સેનાનીઓનો ઘેર ઉછળતો. ૭૮

ધર્માધર્મની તુલા શો,
 સંસારના ન્યાયાસન સમે, ૮૦
 સત્યલોકનાં સિંહાસન સરિખડો,
 આલના આધારદંડ સમેવડ
 વીરમંડળે રણમાં રણસ્થંભ રોપ્યો;
 જાણે કુરુક્ષેત્રના ધર્માસને
 કાળપુરુષ સ્વયં આવી બેઠા. ૮૫

યોધપર્વણી

ગુરુવરને શિષ્યમંડળ પ્રણમે
એમ વીરસંઘે રણસ્થંભને પ્રણમ્યો.
યજ્ઞશાળાના યજ્ઞકુંડ સર્માપે
બ્રહ્મચારીઓ બ્રહ્મહંડ મૂકે એમ
યોધરાજોએ ધનુષ્યહંડ ચરણમાં ધર્યાં. ૯૦
પિતામહે બ્રહ્મચર્યને પૂજ્યું,
આચાર્યદેવે યુગવિધાતાને પૂજ્યા,
ધર્મરાજે સદ્ધર્મને પૂજ્યો,
કરણે પ્રારબ્ધને પૂજ્યું,
અર્જુને ગાંડીવહંડને પૂજ્યો,
કૃષ્ણચંદ્રે કાળપુરુષને પૂજ્યો.
ન હતું પૂજનીય કોઈ
દુનિયામાં એક દુર્યોધનને. ૯૯

કાળની ખંજરીના ઝણકાર
ઝીલજો, ભવરણના રમનાર ! ૧૦૦

કુરુક્ષેત્રની વિધાત્રીઓ સમી ગાતી
પુણ્યમૂર્તિ પાંડવવીરાંગનાઓ
પ્રારબ્ધને પગલે ત્યાં પધારી.

યોધપર્વણી

વન્દનીયને વન્દન વન્દી

દુઃખમૂર્તિ કુલમાતા કુન્તાભાએ

યુગયુગથી ગોત્રપૂજ્ય રણસ્થંભને પૂજ્યો.

વીરત્વનેત્રી કૃષ્ણવીરી સુભદ્રાએ

રણસ્થંભને ખોળે મસ્તક મૂક્યું.

પછી વિધિબાલાને પગલે પધાર્યો

ભરતગોત્રનાં મહારાણી દ્રૌપદીભા: ૧૧૦

ભણે ભાગ્યદેવી સ્વયં ડગ ભરતાં ન હોય.

ધર્મરાજની હસ્તસ્થળી મસ્તકપુટે ધારી,

આચાર્યદેવને ઠીંચણિયે નેત્રપાંદડીઓ આંપી,

પિતામહની ચરણવન્દના કીધી.

કૃષ્ણચન્દ્રનાં નેત્રોમાં સહજ હસી

જગતભાર વહુતી દેવી શી આગે સંચરી;

ભણે વિશ્વવધામણે જતી આષાઠી વાદળી.

કુંકુમકેસર અચર્યો, અક્ષત છાંટયાં,

કર્પુરઆરતીથી પંચઆરતી ઉતારી.

કુરુક્ષેત્રની અધિષ્ઠાત્રી શી પછી ઉચ્ચરી: ૧૨૦

‘કાળના ઓછાયા ઉતર્યા.

યોધપર્વણી

આજ યોધપર્વણી ઉગી છે:

ગાવ એ કાળબોલનું ગીત.'

૧૨૩

કાળની ખંજરીના ઝણકાર

ઝીલજો, ભવરણના રમનાર !

રજની આથમે, દિવસ ઉગે છે, દિશા ઉઘાડે ખાર:

યુગ ઉતરે, નવયુગ ખેસે આ; એના મહાઉચ્ચાર-

એહવા વીરના ધનુટંકાર

ઝીલજો, ભવરણના રમનાર !

શીંગી વાગી, શંખ પૂર્યા, ઢુંદુભી દે છે વિધિકોલ: ૧૩૦

અવનીઉરમાં, ગગનગુફામાં ગાળે યુગના બોલ:

ભૂતભાવીના એ ભણકાર

ઝીલજો, ભવરણના રમનાર !

રુદ્ર નહોતર્યા, જોગણી નહોતરી, નહોતરિયા યમદેવ;

ભાગ્યબોલ બોલે છે આજે કાળપુરુષ સ્વયમેવ:

ઝીલજો, ભવરણના રમનાર !

કાળની ખંજરીના ઝણકાર.

કાળની ખંજરીના ઝણકાર

ઝીલજો, ભવરણના રમનાર !

૧૩૬

યોધપર્વણી

ભારુંડ સામશબ્દ સમે। ૧૪૦
વીરમંડલના રણગીતનો મહાધોર
દિશાઘટાઓમાં ધોરમતો હતો। ૧૪૨

જેખને પ્રશ્ન પૂછન્તી શી આંખડલીની
એક મીટ અન્તરિક્ષમાં ભરીને
રણદુર્ગા શી મહારાણી દ્રૌપદીજી
રણયજ્ઞકુંડ સમા રણસ્થંભ ભણી વળી.
કુલત્રાતા ગાંડીવધનુષ્યનાં ઓવારણાં લીધાં,
ધર્મમૂર્તિ રણસ્થંભનાં દુઃખડાં લીધાં.
દિશાઓની પાર નિહાળન્તી શી,
પૃથ્વી પોતે ઉચ્ચરતી હોય એમ, ૧૫૦
પછી રણદુર્ગા ઉચ્ચરી: ૧૫૧

‘રુદ્રમૂર્તિ કાળપુરુષ !
મહારું સતીત્વ અખંડ છે,
મહારું સૌભાગ્ય એવું અખંડ રાખજો.’ ૧૫૪

સૌમ્યદેહી, ઋદ્ધમૂર્તિ શો,
ભારતપ્રતિમા શી ભવ્યદેહિની દ્રૌપદીજીને

યોધપર્વણી

આશીર્વાદિ આવતો હોય એવો,
કુરુક્ષેત્રની કિનારી ઉપર
એવે સૂર્યદેવ ઉગ્યો. ૧૫૯

વીરમંડળના હૈયાના હુંદુભીહુંદુભીએ ૧૬૦
મહારાણીના બોલના ડંકા વાગ્યા.
ગેએ એ રણદુર્ગાનો બોલ બીલી લીધો,
કુરુક્ષેત્રને વધાવી દિશદિશમાં પડછન્દા પાડ્યા. ૧૬૩

કાળજૂનો, ઇતિહાસસિદ્ધ, સનાતન,
વેદભૂતિ આચાર્યદેવે પછી સિહુનાદ કીધો:
સત્યમેવ જયતે. ૧૬૬

ગુરુદેવના એ વેદપ્રાચીન ભાગ્યમન્ત્રનો
પાંડવકૌરવ સેનાનીઓએ પડઘો પાડ્યો,
ને આભમાં ઉછાડ્યો: સત્યમેવ જયતે. ૧૬૯

ગિરિવર પરથી ઝરણું ઢાળાય એમ ૧૭૦
ધમંપુરુષની સ્થાપના કાળે મળેલી
મહાસેના પછી વેરાઈ ગઈ.
અજવાળાંના ધ્વજપટ સમાં,

ચોધપર્વણી

દેવમૂર્તિ પિતામહનાં ને ધર્મરાયનાં
 પુણ્યશ્રવેત ઉત્તરીય
 પ્રાતઃતેજમાં સંગાથે ફડફડતાં.
 કાળ ચોઘડિયું વાંચી-વાંચીને
 રણસ્થંભે જાણે હસતો હતો.

૧૭૮

અદ્વદેવનાં પુષ્કર સરોવર શાં
 મહાસેનાઓનાં બે સરોવર
 ક્ષિતજખોળે પથરાયાં હતાં.
 મંહી શિબિરોની લહરીઓ ઉછળતી.
 વિન્ધ્યાટવીનાં ગિરિશિખરો
 ઘેર વાળી પડ્યાં હોય એવાં
 શિબિરશિખરોનાં ઘટામંડળ દર્શાતાં.
 વીરત્વના ખોત્રેલા કલાકલાપ શા,
 મહારથીઓની મુગટઆભા સમોવડ,
 શિબિરધુમ્મટે પ્રાતઃતેજ ઢાળાતાં.
 ગેબની ઝાડીઓ શી છાવણીઓ
 કુરુક્ષેત્રની હથેળીઓમાં વિરાજતી.

૧૮૦

યોધપર્વણી

ઠામઠામ ત્યહાં ધનુષ્યપૂજા થતી,
 ઠામઠામ ત્યહાં દ્વજપૂજા થતી,
 ઠામઠામ ભારુંડશબ્દે ત્યહાં અધ્વર્યુ
 વીરત્વના વેદમન્ત્રો ઉચ્ચારતા.
 વેદી ઉપર હોમ થતા,
 અગ્નિથી આત્મઅગ્નિ પ્રજ્વલતા.
 ભવ્ય શબ્દે ભેરીનાદ થતા,
 નટરાજ શા વીરત્વના નૃત્યેશો નર્તતા.
 નગરનગર ઉપર આભ ઉડે એમ
 સહુ ઉપર તરતા હુંદુભીના શૂરધોષ ૨૦૦
 ને શંખના કાલખોલ સંભળાતા.
 મહાસેનાના સેનાનીઓ ઉચ્ચરતા
 કે યુગયજ્ઞની પૂર્ણાહૂતિની
 આજ મહાપર્વણી છે. ૨૦૪

ભવ્ય, ગંભીર, માઝાવન્તા,
 મહાસાગરનાં મોઝાંઓના પ્રચંડ ઉત્સાહે,
 કાળને યે જીતવા ચ્હડેલા
 કુરુક્ષેત્રના મહાયોધરાજો ઉધડકતા. ૨૦૮

યોધપર્વણી

વીરત્વનાં મંગળ વધામણાંમાં
એ ઇતિહાસયશસ્વિની સ્તુવારનો. ૨૧૦
હિંગળોઝવણો પ્રથમ પ્રહર વીત્યો.
દેવો ઉતરી નાથે હૈયે વસ્યા,
જંગલોએ નાથે ધનુષ્યધનુષ્યે આવી બેઠી. ૨૧૩

ને પછી કુરુક્ષેત્રને
ખીજ પ્રહરનાં કેસર છંટાયાં.
પૂર્ણિમાના સાગરની મધ્યાહ્નધોષણ શો
ભેરીશબ્દ પ્રચંડ ગંભીર પ્રલંબાતો.
યુગયુગની મહાસન્ધ્યાનો અવસર ઉગ્યો.
રણદેવતાને છેલ્લા હુવિ સમર્પી
મહારથીઓ રથે ચડ્યા. ૨૨૦

સૂર્યદેવે મધ્યાહ્નયજ્ઞ માંડ્યો.
એક પ્રગટ્યો, ખીજે ઝળક્યો,
વીરત્વની વસન્તનાં અસંખ્ય ફૂલડાં તરવર્યાં.
સન્ધ્યાહૈયે તારકમંજરીઓનાં ઝૂમખાં શી
વીરમંડળની તેજસ્વી મંજરીઓ
કુરુક્ષેત્રની હૈયાઘટાઓમાં ડોલવા લાગી.

યોધપર્વણી

ફેરાંઓની ઝડીઓ થઇ,
 ઝડીઓના ધોધ થયા;
 ધોધનાં સરોવર ને સાગર ભરાય
 એમ સેનાનીઓનાં સરોવર ઉભરાયાં, ૨૩૦
 ને સરોવરના સાગર થયા.
 સાગરની ઉછળતી તરંગપરંપરા ઉપર
 નૌકાઓના શઢ ફડફડે,
 એમ રથીઓના રથધ્વજ
 સેનાઓના સાગર ઉપર ફરફરતા.
 ધૂંચળાં ખાતા ગર્જન્તા મહાભોજ આવે
 એવાં ગર્જન્તાં ને ધૂમડી ખાતાં
 મહારથીઓનાં મહાઘોષ રથચક્ર
 વમળ ખાતી ધૂરી શા ધૂરકતા.
 ભાલાની ફાળે અશ્વરાજ આવતા, ૨૪૦
 મદોન્મત્ત મેઘરાજની ફાળે
 સેનાધીશોના માતંગરાજ આવતા.
 રણધ્વજ સમીરણોને પારખતા,
 રથચક્ર ધરતીને પારખતા:
 વીરત્વપ્રોજ્જવળ યોધરાજોનાં

યોધપર્વણી

અમ્મિકુંડ શાં જ્વાલાજ્વલન્ત લોચન
કુરુક્ષેત્રના અન્તરિક્ષને પારખતાં.

શેરી નહિ, નગરી નહિ,
દેશ ડોલે એમ ધરતી ડોલતી.

મહાવીરોની આયુધપાંખોમાંથી
અળખળતા મધ્યાહ્ને વીજળીઓ ઝબકતી. ૨૫૦

હિમાદ્રિની વનપરંપરા પથરાય,
આષાઢી મેઘમાલાઓ આચ્છાદાય,

એમ વીરોનાં વન પથરાતાં.

પૂર્વપશ્ચિમનાં પલ્લ્યાંઓ કરી
સૂર્યદેવે જાણે ધર્મતુલા માંડી.

એક સાગર ઠલવાઈ

ખીજે સાગર જાણે ભરાતો હોય

એમ દ્વાપર કલિમાં ઠલવાતો હોતો.

ઘોર, મહાકાય, પ્રલયપ્રચંડ ૨૬૦

દ્વાપરનો છેલ્લો મધ્યાહ્ન ઉગ્યો. ૨૬૧

પછી પધાર્યા કૌરવસેનાધીશ:

જાણે ભરતગોત્રનો સૂર્ય આવ્યો.

યોધપર્વણી

ધરણીએ રણઘોષ કીધો.
આઘેઆઘેથી તીર્થધ્વજ નિરખી
યાત્રીઓ દેવઘોષણા કરે,
એમ સેનાનીઓએ જયઘોષણા કીધી.
સિંહબાળ ફાળ ભરે
એવા ઘોડીલા ઉછળતા.
ગાંભીર્યે ગિરિમુદ્રાળા,
પ્રતાપે મધ્યાહ્નમુદ્રાળા,
અનુભવે યુગમુદ્રાળા,
ભીષ્મ પિતામહ કુરુક્ષેત્રમાં પધાર્યા.
ઢોઢસોઢ વર્ષની તડકીછાંચડી
એમને અંગે ચમ્મર ઢાળતી.
પાંડવકૌરવનાં આયુધ નમ્યાં,
મધ્યાહ્નભાસ્કરનું તેજ અંખવાયું.
કુરુક્ષેત્રભરતા વીરમંડળે જાણ્યું કે
વૃદ્ધત્વખીહામણે યુગકેસરી
ગુફા છાંડી રણચોકમાં પધાર્યો.

૨૭૦

૨૮૦

ને છેલ્લે કુરુક્ષેત્રમાં પધાર્યા

યોધપર્વણી

ભારતના ભાગ્યવિધાતા:

જાણે ભારતવર્ષનાં ભાગ્ય આબ્યાં,

જાણે યુગના યુગદેવ પધાર્યા.

તરંગકાય, તેજવણી, બાણવેગી,

પ્રાણનાં પૂર શા ઉછળતા,

અશ્વરાજ, ઉત્સાહમૂર્તિ શા, આવતા.

વાયુપુત્રમંડિત રથધ્વજ લહરતો.

ભાગ્યદોરીઓ સંચારતા હોય

એવા અશ્વઅછોડા સંચારતા,

૨૯૦

મેઘશ્યામ રથઆલાને આરે

મેઘશામળા જગતજ્યોતિ ઉભા હતા.

કૌરવોએ દીઠા કાળપુરુષ આબ્યો.

પડખે જોખનનો વડલો હતો.

મહાશાખાઓ સમા એના ભુજદંડ હતા.

આંખમાંથી અગ્નિઝાળો જળકતી.

યજ્ઞકુંડના અગ્નિવર્ણો એ

ભરતવંશનું મહાથડ હતો:

એને માથે, ભાગ્યમુગટ શા,

હતા ભરતગોત્રના ઘટાઘેર.

૩૦૦

યોધપર્વણી

પ્રાતઃકાલે જગજ્જનો સૂર્યરાજને જ નિરખે

એમ અઢારે ક્ષોણી યોધરાજ

એ મહારથને નિરખી રહ્યા.

નર ને નારાયણની જોડલી

મહાકાળની પાંખો શી ઉડતી આવી.

પૂનમચન્દ ઉગ્યે તારકસંઘ અંખવાય

એમ સેનાનીઓ અંખવાયા.

કુરુક્ષેત્રમાં રણહાકલ પડી કે

કુરુક્ષેત્રનો કાલકેતુ પધાર્યો.

પિતામહે કૃષ્ણચન્દ્રને પ્રણામ કીધા.

૩૧૦

કૃષ્ણચન્દ્રની એકએક આંખડલીમાં

એક યુગ આથમતો હતો,

એક યુગ ઉગતો હતો.

૩૧૩

સાગરમાં નદીઓ ઠલવાય

એમ કુરુક્ષેત્રના મહાસાગરમાં

યોધરાજોના મહાનદ ઠલવાયા.

૩૧૬

ઉભય મહાસૈન્યોની મધ્યે,

અઢાર ક્ષોણી માનવસાગરની વચ્ચેવચ્ચ,

યોધપર્વણી

ખડક ઉપરના દેવમન્દિર સમો,
પારથનો રથ આવી થંભ્યો. ૩૨૦

પ્રેરણા અને પરાક્રમની બેલડી શા,
સૂર્યચન્દ્ર સમોવડ કાળઘડનારા,
કુરુક્ષેત્રના એ બે મહાયોધરાબે,
યુગપલટાના અધિષ્ઠાતા સમા,
કુરુક્ષેત્રનો સાગર નિહાળતા ઉભા. ૩૨૫

રણુમયદાન રુદ્રરંગીલું હતું.
વાતાવરણમાં ગહનતાના ઓળાઓ રમતા.
યમદેવના ઉતરેલા પડછાયા શા
મહારથીઓના રથધ્વજના પડછાયા
કુરુક્ષેત્રપાટે પથરાતા, ૩૩૦
ને મધ્યાહ્ને સૂર્યગ્રહણ શો ભાસ થતો.
સંહારના એ ઓછાયાઓમાંથી
અન્તરિક્ષ ચીરી પ્રલયપુરુષ પ્રગટ્યો,
ને પૃથ્વીપ્રવર પારથને પૂછ્યું;
આ શું આદ્યું છે? ૩૩૫

ગગનગુફાએ ફેંકેલો પ્રશ્ન

યોધપર્વણી

આત્મમન્દિરે પડી પછડાયો,
ને ત્હાં ગેળની ઘંટા બોલી.
ભૂતભાવીનાં ભીષણ મહાવન
મૂર્તસ્વરૂપ ધારીને આંખડીમાં ઉભાં.

૩૪૦

કુરુક્ષેત્રની ભયંકરતા,
મહાસંહારની રુદ્રમૂર્તિ,
પ્રલયપુરુષની ઉપાડેલી હાથેળી
પુરુષપ્રવર પારથે દીઠી.

દિશાઓ પાછળનાં મૃત્યુપૂર
ઘમઘમતાં સાંભળ્યાં.

નૃલોક ડગમગતો દીઠો.
દેહમાંથી આત્મા નિર્ઝરી ગયો,
કરમંડલમાંથી ગાંડીવ સરી પડ્યું.

ધરતીકંપે ધરતીને કંપતી પેળી

૩૪૦

અંગઅંગે દેહકમ્પ થયો.

લોકપ્રમુખ, મહાધન્વા, યુગમૂર્તિ,
વીરમંડલનો વીરત્વધ્વજ સવ્યસાચી,
ધનુષ્યની ઉતારેલી ધનુર્જયા સમો,

યોધપર્વણી

ઢીલો-ઢહીલો-નિશ્ચેતન થઈ ઝેઠો:

બાણે વજ્રજીહ્વાવિહોણું મહાબાણ.

૩૫૬

પણ પડખે જ હતા એ

યુગયુગના પ્રહ્લાંડસ્થંભ.

એની વિશ્વધૂમતી આંખડલી

મહાસંહારનાં પૂરને ચે પી જતી,

૩૬૦

ને પ્રલય પાછળનાં સૃજન નિરખતી.

એને વદને વીજળીઓ ઝબકી,

એની જીહ્વાએ ચેતનનાં ખડ્ગ ચમક્યાં,

ત્રિકાળનાં હહાપણ નીઝ્યાં.

૩૬૪

“વીરમંડળના ઓ વિક્રમદેવ !

આર્યવંશના ઓ આર્યપ્રવર !

મૃત્યુપીધેલા ક્ષત્રિયસુભટ

જેના નામસ્પર્શે સંજીવન થશે

એવા ઓ ક્ષાત્રસંજીવન મણિ !

ગાંડીવ શાને છાંડ્યું ?

૩૭૦

પ્રાહ્મણ યજ્ઞ છાંડે,

યોધપર્વણી

તા ક્ષત્રિય શસ્ત્ર છાંડેઃ
સૂર્યદેવ પ્રતાપ ત્યાગે,
તા ક્ષત્રિય વીરત્વ ઉતારે.
જીવનની ધન્ય ઘડી ઉગી છે.
કર્તવ્યનો પરમ અવસર આવ્યો છેઃ
રણમાં રણવીર થા.
જો ! આભનાં બારણાં ઉઘડે,
જો ! દેવનાં દ્વાર સંકેલાય.
સાંભળ, કુરુક્ષેત્રપારથી ન્હોતરે છે ૩૮૦
સ્વર્ગનાં કે હસ્તિનાપુરનાં સિંહાસન.
મહાકર્તવ્યની ચાખડીએ ચહુડવું
એ જ માનવતાનો માનવયજ્ઞ;
એ જ જનતાનો જીવનયોગ.
પુરુષાતન છે પુરુષનો જીવનાદેશ.
મનુષ્યે તો માંડવાનો છે માનવયજ્ઞ.
કાળને પી જા,
વિરાટને ચે માપી લે.
સૂર્યચન્દ્રની ગેંદો ઉછાળતો
આયુષ્યપન્થે સંચરતો જા. ૩૯૦

યોધપર્વણી

અનભેનાં કવચ પહેર્યાં છે,
પ્રાક્રમનાં પુરુષાતન વર્યાં છે.
ઉઘાડા સ્વર્ગદ્વારશું છે આ ધર્મયુદ્ધઃ
તસ્માત્ શુદ્ધસ્વ, ભારત !
નિષ્કામ થા, ઇન્દ્રિયોને સંકેલ;
આકાંક્ષા ને આરજૂને લગામમાં લાવ.
ભવ્યવર્ણો, ઉદારભાવ, વિશ્વાધાર
નિષ્કામ કર્મયોગ આચર.

ઉઠ, ગાંડીવ લે, હાકલ પાડ
ને આભને થે થરથરાવતો

૪૦૦

જીત જીવનના જંગને.
જો ! સૃષ્ટિ સરજેલાના દાણા ચાવે છે.
લવીંગલાકડીએ સૃષ્ટાનો નિમિત્ત થા.
પ્રદ્માંડ વિભૂતિઓ વરસે છે,
આત્માની અંજલિમાં ઝીલ.

ભાગ્યની ભરતી ચહુડી છે,
સાનન્દ સત્કારી લે.

જીવધારીનો મહાધર્મ છે જીવનયોગ.” ૪૦૮

યોધપર્વણી

બે ડંકા હુંદુભીના વાગે
 ને નેધેા રણુરમણાએ રહુડે; ૪૧૦
 બેએક ઘોર ગર્જના ગાજે
 ને રણુઘેલો મેઘ આલઘમણે ધ્રુમે;
 એમ પારથપ્રાણુને બે ડંકા વાગ્યા
 ને આત્મા જાગી ગયો.

મોહમૂર્ખાની અન્ધારી ઉતરી.
 ધનુષ્યને પણુછ રહુડે એમ
 પ્રાણુને ઉતરેલી પણુછ પાછી રહુડી,
 ને પારથ સચેતન થયો.
 ગ્રહણ છૂટયે સૂર્યપ્રભા ઝળહળે
 એમ ભભૂકી ઉઠ્યો. ૪૨૦
 વીરની વીરત્વજ્યોત પાછી જાગી,
 ઉત્સાહનાં પાતાળપૂર ફરી પ્રગટ્યાં.
 કાળપુરુષની રુદ્રવર્ણી આંખડીમાં
 આંખડી હસાવતો પાર્થ ઉઠ્યો. ૪૨૪

સામુદ્રધુનીની બે પાળે બે સાગર
 તરંગરાજની પરંપરા ઉછાળતા વિસ્તરે,
 એવી મહાસેનાઓ વિસ્તરતી. ૪૨૭

યોધપર્વણી

એવે ધર્મરાજ રથેથી ઉતર્યા.

સૂર્યદેવ કિરણે ઉતારે

એમ શસ્ત્રકવચ ઉતાર્યા.

૪૩૦

વીરના વીરવેશે નહિ,

પણ એથી યે અધીકડી

પ્રકૃતિના પુત્રની મહાપ્રભામાં,

મનુષ્યનાં પરમ મનુષ્યત્વ ઓઢી

કૌરવસેના ભણી સંચરતા હતા.

રાજહંસલ ચારે પાંડુપુત્રો,

પાંખના પડછાયા સરિખડા,

સાધુવેશે સંગાથે થયા.

પંચાયતન દેવમંજરી કેા ડોલતી આવે,

ધર્મક્ષેત્રના પાંચે પ્રાણ

૪૪૦

મૂર્તિમન્ત જાણે સંચરતા હોય

એવી મહામનુષ્યોની એ માનવમંજરી

રણભોમમાં ચાલતી હતી.

૪૪૩

કૌરવરાજે ધાર્યું શરણે આવે છે,

ગાન્ધારરાજે ધાર્યું નવશરતો લાવે છે,

યોધપર્વણી

સેનાનીઓએ ધાર્યું-પણ ધરાયું નહિ.
મહામનુષ્યત્વનાં આશ્ચર્યચરિત એવાં હોયઃ
અપૂર્વ, અકળિત, કૌતુકકારી, યુગ આદેશતાં,
કલ્પનાના પાત્રે એ અણસમાતા. ૪૪૯

ગિરિદેશને મોખરે ગઢ ઉભો હોય, ૪૫૦
એવા સેનામોખરે પિતામહ હતા;
ત્યાં એ પાંચે માનવદેવ સંચર્યા. ૪૫૨

ધર્મરાજે પ્રદક્ષિણા કરી,
અર્જુને ચરણરજ લીધી,
ભીમે દંડવત્ પ્રણામ કીધા.

હૈયાના ઉછળતા ઉચ્ચારે
પિતામહ ઉચ્ચરી ઉઠ્યા; “જય હો !
મ્હોરેલા મનુષ્યત્વનો જગતમાં જય હો !
વીરથી એ વડેરા, મહારથીથી મ્હોટેરા,
દુનિયાને મન્દિરે માનવદેવ છો. ૪૬૦
સૃષ્ટિનો સૌરભ સર્જન છે.
તમ આયુષ્યકથાથી ધરતી ધન્ય છે.” ૪૬૨

યોધપર્વણી

તેજની ઝડીઓને વધાવે એમ

સૂર્ય સમા કુરુવૃદ્ધ પિતામહના

આશીર્વાદને વધાવતા વધાવતા

પાંડુપુત્રો ગુરુદેવને રથે પધાર્યા.

બ્રહ્મર્ષિની બ્રહ્મગુફા શો

રણુસોહામણો એ રથ હતો.

પંચપાંખડી પોયણું નમે

એમ પાંચે મસ્તકે ચરણમાં પડ્યાં,

૪૭૦

ગુરુધનુષ્ય લેઈને નયને ચાંપ્યું.

ભૂતભાવીની ગુફા ઉચ્ચરતી હોય

એવા કુલવૃદ્ધ ગુરુદેવ ઉચ્ચર્યા:

“દેહ બન્ધાય છે અન્નથી:

એ અન્ન કૌરવરાજનાં હતાં.

આત્મા છે ગુણપરિમલતરસ્યો:

એ ન્હાળ્યા તમ આત્મનુષ્પોમાં.

સહસ્રપાંખડીએ પ્રપુલ્લેલાં

તુમે છો માનવક્રમણો.

શ્રુતિખોલ શો બ્રહ્મખોલ છે મહારો:

૪૮૦

દેહ ઝૂઝશે દેહભૂતોની સંગાથે,

ઘોષપર્વણી

આત્મા રમશે આત્મપુત્રોના પરિમલમાં.” ૪૮૨

વેદમન્ત્રોના વરસતા આશીર્વાદ
આત્મચંજલિમાં વધાવી લે,
એમ ગુરુદેવના આશીર્વાદ ઝીલતા,
પૂજનીય સર્વને પૂજ-પ્રણમી,
કુરુક્ષેત્ર ઉપર ઝઝૂમતા કાળપુરુષને
આત્મવન્દનાથી વન્દી,
પાંડુકુમારો રણરથે ચડ્યા.
મહાસેનાઓએ જોયું ને જાણ્યું કે
પાંચ સૂર્ય સંગાથે ઉગ્યા.

૪૯૦

૪૯૧

નગરસીમે શિવમન્દિર હોય
ને એ ઉત્તુંગશૃંગ શિવમન્દિરેથી
પ્રાતઃમુહૂર્તનો શંખ પૂરાય
એમ પિતામહે શંખનાદ કીધોઃ
જાણે દેવમુખે ઉચ્ચર્યા કે
જંગમંડાળનો અવસર ઉગ્યો છે.
ગગનધૂળાવન્તી એ મહાઘોષણાની ઝડીઓ.

યોધપર્વણી

મહાસેનાઓ ઉપર વરસી.
 પરાક્રમભૂતિ પિતામહે ૫૦૦
 ડગલું એક આગળ ભર્યું.
 પૂર્ણિમાના ચન્દ્રદર્શને સાગર સળકે
 એમ બ્રહ્મવર્યસ્વી પિતામહનાં દર્શને
 મહાસેનાઓના સાગર સળકયા. ૫૦૪

એવે અધોર વાયુ વાયોઃ
 જાણે દિશાઓએ દ્વાર ખોલ્યાં;
 જાણે સ્વર્ગ ને નરકના,
 તેજલોક સત્યલોક બ્રહ્મલોકના
 મહેલોની ભોગળો ઉઘડી.
 દિશાઓ પાછળના સન્દેશા આવતા. ૫૧૦

ઉત્તરની એક વાદળી ઉતરીઃ
 જાણે દેવવિમાને ચહીને
 દેવાધિદેવ કુરુક્ષેત્રમાં પધાર્યા. ૫૧૩

અને એ પછી
 શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે શંખ પૂર્યોઃ

યોધપર્વણી

જાણે કાળખોલ ઉચ્ચરતા હોય કે
'યોધરાજે ! સાવધાન.'

૫૧૭

કુરુક્ષેત્ર રણખોલ ખોલતું હોય
એમ સિંહનાદે પિતામહે કહ્યું:
'પાર્થ ! પ્રથમ બાણ પુત્રદેવનું.
અઠાર ક્ષોણી આ માનવતામાં
તું એક છો મહારો વારસ;
તું એક છો શસ્ત્રોને યે સોહાવણહારો.
માનવનગરીમાં તું મન્દિરશિખર છો.
જે ! આલમાંથી બ્રહ્મદેવ નિરખે છે,
કાળનાં પહ્લાં માંડી યમરાજ
પૃથ્વીનાં પુણ્યપાપ જોખવા બેઠા છે.
પ્રથમ બાણ પુત્રદેવનું.
વધાવ પિતામહને બાણપૂજથી.'

૫૨૦

૫૨૬

વિશ્વના મહાનુભાવ વીરમંડલનું
એક સંયમનસૂત્ર છે:
શૂરસંઘનો સંઘવી વિનવે તો—

૫૩૦

યોધપર્વણી

રહામાવાળિયાનું યે—સેનાનીએ સન્માનવાનું.
પિતામહનો—કૌરવસેનાધીશનો આજ્ઞાટંકાર
જગત્ક્ષત્રિયપૂજ્ય પાંડુકુમારે શીર્ષે રહુડાવ્યો.

ચાપ સજ્યું, બાણ સાંધ્યાં, છોડ્યાં.

પંચ મહાપ્રાણના પૂજનાર્થે

બાણપંચકની મંજરી

પરંતપે ગ્રેરી ને પાઠવી.

કુરુક્ષેત્રના મહાસંગ્રામની

૫૪૦

એ પ્રથમ બાણપાંખડીઓ,

વિધાત્રીની લેખિની સરિખડી,

કાળની જીહ્વાઓ સમી,

અન્તરિક્ષ વીંધતી ઉડી.

૫૪૪

તત્ક્ષણ દિશાઓ ધૂંધળી પડી,

મધ્યાહ્નનો સૂર્યદેવ અંખવાયો,

બાણે પ્રારબ્ધપેખતા જગતે

ગ્રહણનો અન્ધારપછેડો ઓઢ્યો.

વિશ્વલયંકર કાળયોગના

કુરુક્ષેત્રે બાણે પડછાયા પડ્યા.

૫૫૦

યોધપર્વણી

હુંસની ડોક સમા
 વજ્રચંચાળાં ઉડતાં આવન્તાં બાણ
 કૌરવરાજે દીઠાં; ન ખમાયું.
 જીવનભરનો ભારેલો મહાઅગ્નિ
 નયનકુંડમાં પ્રજ્જવળી ઉઠ્યો.
 જગતની ત્રિકાળનૌબત સમા કુરુક્ષેત્રે
 પ્રથમ પ્રહારડંકે પાડ્યાનો અક્ષય કીર્તિધ્વજ
 જીવનરંક પારથને વરશે ?
 કૌરવાધીશે પ્રતિબાણ છોડ્યાં,
 પાર્થની શરમંજરીને છેદી. ૫૬૦
 દેવપુષ્પો સરિખડી
 પિતામહને મુગટે વરસવાની હુતી
 તે શરમંજરી, ચરણવન્દના કરતી,
 ચરણોમાં જઈને પડી. ૫૬૪

મૃગયામાં પરપંજે પડ્યે
 છંછેડાયેલા સિંહરાજની રુદ્રદષ્ટિએ
 પિતામહે પાછું વાળી જોયું.
 કુરુરાજવીને ચાપસજ્જ હસતા દીઠા.

યોધપર્વણી

એ રુદ્રદૃષ્ટિની પ્રચંડ વીજળીઓમાં
કૌરવસેનાનો સંહારસન્દેશ હતો.

૫૭૦

પ્રભાતે નહિ;
યોધરાજેની સાચી યોધપર્વણી
ત્યહારે-તે મધ્યાહ્ને ઉગી.
વિશ્વવદન શા પ્રાચીખંડમાં નહિ;
યોધરાજેની યોધપર્વણી કુરુક્ષેત્રમાં ઉગી. ૫૭૫

દિશાઓને જાણે પડદા પડ્યા,
સૂર્યદેવે જાણે ઉત્તરીય ઓઢ્યાં.
કાળ ભૂલશે નહિ,
ઇતિહાસ વીસરશે નહિ,
એવો કુરુક્ષેત્રનો મહાસંહાર પછી મંડાણો. ૫૮૦

મહાવીરોએ વીરરમણા આદરી.
સાતપૂડાની મહાકાય પર્વતાવલિઓ
રહામરહામી સંચરે એમ
મહાસૈન્યદુર્ગ રહામરહામા ભટકાયા.
પુણ્યપાજ રામસેતુ સમીપે

યોધપર્વણી

સ્હામસ્હામાં પૂર પછડાય છે એમ
 રણુદેવતા શા રણુસ્થંભ સમીપે
 અઢાર ક્ષોણી મહાસેનાઓ અથડાઈ;
 જાણે મહાસાગર પરસ્પર પછડાયા.
 આલને વિદારતો, દિશાઓને ડાલાવતો, ૫૬૦
 અવનીવાસી માનવકુલને કંપાવતો,
 ઇતિહાસના ધરતીકંપ સમોવડો,
 મહાકોલાહલ ગાજી ઉઠ્યો.
 જાણે ધરતીનું હૈયું ફાટતું હોય,
 જાણે આલના કટકા વરસતા હોય,
 એવો હતો અઢાર ક્ષોણીનો એ હૈયાઉચ્ચાર.
 મહાસૈન્યો ઉપર ઉડતો ઉડતો,
 ગગનાટવીમાં ગડગડતો ગડગડતો,
 પૃથ્વીલોકના પોકાર શો એ મહાશબ્દ
 ચૌદ લોકમાં ધૂમી વળ્યો. ૬૦૦
 યુગના યુગથી અણુઆથમ્યો છે
 કુરુક્ષેત્રનો એ મહાકોલાહલ.
 આજે યે ગાજે છે પાણીપતના પગથારે
 એ મહાકોલાહલની શબ્દઘોષણા. ૬૦૪

યોધપર્વણી

વાયુમાં રજકણ ઉડે
 એમ સેનાનીઓ ઉડતા.
 વંટોળમાં પાંદડાં ધ્રુમે
 એમ અશ્વરાજ ધ્રુમતા.
 દેવધ્વજ વિમાન વિચરતાં હોય
 એવા મહારથીઓના રથ વિચરતા. ૬૧૦
 આલલાંના ઓછાયા ડોલે
 એમ ગજરાજ ડોલતા.
 સાગરના તરંગરાજ ઉછળે
 એમ યોધરાજ ઉછળતા.
 ઓમવિહારી કે દેવપ્રવર
 દેવપ્રવર શું વાતે વળગે
 એમ રથધ્વજ રથધ્વજમાં ગૂંથાતા.
 અંઝાનીલના ઝમકારે
 વૃક્ષરાજેનાં મહાવન ધ્રુણી ઉઠે
 એવાં મહાસૈન્યો ધ્રુણી ઉઠ્યાં. ૬૨૦
 ધ્રુજટીએ જાણે જટા ખંખેરી,
 ને કાળખાંધ્યાં ઝૂદફાંઓ
 પ્રલયનૃત્યે નાચવા લાગ્યાં.

યોધપર્વણી

મેઘને મેઘ અથડાય,
 પર્વતમાળને પર્વતમાળ અથડાય,
 પ્રારબ્ધને પ્રારબ્ધ અથડાય,
 અન્ધારાંને અજવાળાં અથડાય,
 પાપને પુણ્ય અથડાય,
 અધર્મને ધર્મ અથડાયઃ
 એમ કુરુસૈન્ય ને પાંડવસૈન્ય અથડાયાં. ૬૩૦
 ફોટી-ફોટી જીહ્વાએ
 માનવવંશ આજે યે જપે છે
 એ મહાભારત મંડાયાં.
 કંઈક વર્ષોથી લોકડેરે ભારેલો
 યુગનો જ્વાલામુખી ફોટી નીકળ્યો. ૬૩૫

મહાસંહારનો શબ્દ બોલતા હોય,
 પિતામહે એવો શંખનાદ કીધો.
 એનો હુંકાર ઘાટે ઘાટે ગોરંભે છે આજ.
 સંયમસિદ્ધ, આજન્મપ્રહ્લાચારી,
 પ્રહ્લાચર્યવર્યસ્વી મહાનામ ભીષ્મ પિતામહ ૬૪૦
 વીરમંડળમાં વીરપૂજ્ય હતા,

યોધપર્વણી

યોધસંઘમાં યોધતીર્થ હતા.

કુરુક્ષેત્રના માનવમહાસાગર મધ્યે

એક જ હતા એ

મન્યનઅધિષ્ઠાતા દેવતશિખર.

આકાશજલમાં એક મીટની અંજલિ ભરી,

વિધિયોગનો કાળમન્ત્ર વાંચી

એ મહાઘોષનો શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે,

પ્રારબ્ધના મન્ત્રોચ્ચાર શો,

પ્રતિઘોષ પાડ્યો.

૫૫૦

કુરુક્ષેત્રની પ્રચંડ માનવમેદનીમાં

એ એક જ વિરાટપુરુષ હતા;

એ એક જ યુગદૃષ્ટા હતા.

એમ મહામૃત્યુની ઘોર ઘોષણાઓથી

કુરુક્ષેત્ર સદાયનું ગાળ ઉડ્યું.

૬૫૫

પ્રારબ્ધ શાં અતલજલ મહાઆભમાં

એ વિરાટપુરુષે મીટ માંડી,

ને, બ્રહ્મઅંજલિ સમી,

નયનઅંજલિ ભરી લીધી.

યોધપર્વણી

કુચીઓ સમી કીકીઓ ધૂમી, ૬૬૦
ને આભ ઉઘડ્યાં.

તે જ ક્ષણે વિશ્વવિખલવ થયો,
કાળનો ડંકો ગડગડ્યો,

યુગયુગનાં નિશાન ફરક્યાં,
દ્વાપર ઉતર્યો, ને કલિ બેઠો.

કોટીકોટી જીહ્વાએ માનવવંશ અંખતો હતો
એ યુગપલટો પૃથ્વીને સિંહાસને પધાર્યો. ૬૬૭

પરબ્રહ્મે જાણે પડખું મરણ્યું હોય
એવા, કાળની પાંખના ફડફડાટ શા,
યુગાન્તરના પડછાયા જગતે ઉતર્યા. ૬૭૦



प्रतिज्ञाद्वन्द्व

વિષયસ્ફોટન

આ કાવ્યખંડમાંનો વાર્તાવિભાગ નીચેનાં અવતરણોથી સ્પષ્ટ થશે.

ખીજ દિવસની 'રાત્રિ વીતી ગઈ અને પ્રભાત સમય થવા આવ્યો ત્યારે x x ભીષ્મે પોતાના સૈન્યનો ગરુડવ્યહ રચ્યો;'ને 'પરંતપ સવ્ય-સાચીએ x x અતિ ઠારણ અર્ધચન્દ્રાકાર વ્યહ રચ્યો.'

'ભીમસેને હસતાં હસતાં x x કુર્યોધનને છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. x રાજ કુર્યોધન રથન્ન બેસણી પર મૂર્છા ખાધને બેસી ગયો.' 'જ્યારે કુર્યોધન રાજને ભાન આવ્યું ત્યારે x x ભીષ્મ પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો. x x હે પિતામહ! તમે પાંડવો પ્રતિ કૃપાદષ્ટિથી જુવો છો.' મૂછમાં હસતા ભીષ્મ પિતામહ x આંખ ફેરવીને x કહેવા લાગ્યા: 'મારા જેવા વૃદ્ધનાથી જે કંઈ કરી શકશે તે હું યથાશક્તિ કરી બતાવું છું.' 'એમ ભીષ્મ પિતામહને ઉશ્કેરીને પાણુ લેવરાવ્યું.'

'સ્વર્થ આથમવાને x પશ્ચિમ દિશા તરફ ઉતરતો હતો અને પાંડવો જય પ્રાપ્ત કરવાથી x હરખાતા હતા ત્યારે પિતામહ ભીષ્મે x x પાંડવોની સેના ઉપર ઘસારો કર્યો.'

'રથની બેસણી પર નૃત્ય કરતા હોય તેમ ચાલાકીથી ફરતા x ભીષ્મ પિતામહ ઉંબાડિયાં સરખા કેખાતા હતા.' 'પાંડવોનું સૈન્ય ભડકીને નાસતું આખલાઓના ટોળા સરખું જણાતું હતું.'

'ચાકવનન્દન અર્જુનને કહેવા લાગ્યા કે x હે નરવ્યાધ્ર! પ્રહાર કર, નહિ તો પછી તને મોહ ઉત્પન્ન થશે.'

'ભીષ્મે બાણ મૂકીને વાસુદેવને તથા ધનંજયનાં સર્વ ગાત્રોમાં દઢ પ્રહારો કર્યા; અને ભીષ્મનાં બાણથી ક્ષત થયેલા તે નરવ્યાધ્રો શીંગડાંથી અંકિત દેહુવાળા બે વૃષભના સરખા કેખાતા હતા.'

પ્રતિસાદ્ધ

‘અર્જુનનું મૃદુલથી ભરેલું યુક્ષ x કેશવ સહન કરી શક્યા નહિ.’

‘અર્જુનની યુક્ષમાં મૃદુતાને અને લીધ્મના સંગ્રામમાં વધતા જતા પરાક્રમને જોઈને ઇન્દ્રાનુજ x બોદ્યા: હું હમણાં લીધ્મને રથમાંથી પાડીશ x x સર્વેનો નાશ કરીને આજે હું પ્રસન્ન થઈશ.’

‘કૃષ્ણ ઘોડાઓની લગામ છોડી દઈને પૃથ્વી પર ઉતરી પડ્યા; અને સુંદર આરાઓવાળું, સ્વર્ચના સરખું તેજસ્વી, વજ્રના જેવા પ્રભાવવાળું, તથા અસ્ત્રાના જેવી તીક્ષ્ણ ધારવાળું ચક્ર હાથમાં લીધું. x અચંત દર્પવાળા હાથીને મારવા માટે સિંહ આગળ ધસે તેમ, પગના પ્રહારથી પૃથ્વીને કંપાવતા મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ લીધ્મના ઉપર ધસી ગયા. x ઇન્દ્રાનુજ શ્રી કૃષ્ણ પોતાના પીતાંબરના લટકતા છોડાથી, વીજળીવાળો મેઘ જેમ આકાશમાં શોભે તેવા, શોભતા હતા. x સુદર્શન ચક્ર પણ સુંદર ભુજરૂપી નાળવાળું તથા સ્વર્ચના સરખી કાન્તિવાળું, વિષ્ણુનું નાભિપદ્મ હોય તેવું શોભતું હતું. x કૃષ્ણના દેહરૂપી સરોવરમાંથી તે ઉગેલું હોય તેવું દેખાતું હતું, અને તેમનો જમણો હાથ જણે તેનો દંડ હોય તેવો જણાતો હતો.’

‘એ વેળા સર્વ ભૂતમાત્ર હાહાકાર કરવા લાગ્યાં.’

‘લીધ્મ x અનન્ત પૌરુષવાળા ગોવિન્દને કહેવા લાગ્યા: હે જગન્નિવાસ! હે માધવ! હે ચક્રપાણિ! x પધારો. તમે મારા આત્મા આવીને ઉભા રહ્યા તેથી મારી ત્રણે લોકમાં મહત્તા વધી એમ હું માનું છું.’

‘અર્જુને બલાત્કારે તેમના પગ પકડ્યા ને દસમે ડગલે તેમને જતા અટકાવ્યા.’

‘રાત્રીનો અન્ધકાર પ્રસરવા માંડ્યો ત્યારે કુરુઓમાં મોટો ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો કે x x ધનંજયે આજે મોટું પરાક્રમ કર્યું.’

લીધ્મપર્વમાંથી.

પ્રતિજ્ઞાકન્દ

તેજ અને તેજનો
આજ મહાસંગ્રામ હતો.
લોકલોકનાં મહુત્તરો તે નિરખતાં. ૩

આજ સંહારતૃતીયા હતી. ૪

વિશ્વના વિધિલેખ
વિશ્વાધિનાયક આલેખે છે
એ વિધાત્રીમુહૂર્ત આલમાં ઉગતું હતું.
ચાંદરણું આથમ્યું હતું,
છતાં સૂર્યોદયને વાર હતી.
ગહનતાના અભિનિધિ સમોવડું ૧૦
ગગન ભાગ્યવર્ણું હતું. ૧૧

હરિવર ! ધન્ય સુદર્શનજ્યોત ! ૧૨

બ્રહ્માંડના અંકોડા પરબ્રહ્મ ઘડે છે
એ બ્રહ્મમુહૂર્તની પ્રાતઃસન્ધ્યા પડતી હતી.
નહિ તેજની, નહિ અન્ધકારની એવી
અગમ્ય ગહનતા અન્તરિક્ષ ભરી વહતી.

દુનિયા સાગરવર્ણી ડાલતી. ૧૭

ધન્ય સુદર્શનજ્યોત !

ધન્ય-ધન્ય-ધન્ય

ધન્ય સુદર્શનજ્યોત ! ૨૦

હરિવર ! ધન્ય સુદર્શનજ્યોત !

એ જ પૂર્ણિમા, એ જ અમાસ છે;

એ જ ખંદોત-ઉદોત:

હરિવર ! ધન્ય સુદર્શનજ્યોત ! ૨૪

પ્રાતઃસન્ધ્યાનો એ અવસર હતો,

જે સૃષ્ટિના પદડા પલટાવે છે.

જગતનાં ચન્દ્રતેજ ઉતરી

સૂર્યતેજ ઉગતાં હતાં.

એ પ્રાતઃસન્ધિકાના સાગરમાં

કીર્તન ભવ્ય પૂરે ઉછળતું. ૩૦

જીવનું જીવન, કાળનો કાળ એ;

ઉચરે અનન્તના આદેશ:

હરિવર ! ધન્ય સુદર્શનજ્યોત !

પ્રતિસાદ્ધ

સૃજનપ્રલયની લેખિની શા એના

અમૃતમૃત્યુના સન્દેશ:

હરિવર ! ધન્ય સુદર્શનજ્યોત !

૩૬

‘ક્રિયો છે એ ?’

૩૭

અન્તરિક્ષમાં પડઘો પ્રચંડ પડ્યો,

પણ શબ્દ અન્ધકારમાં ઢોળાયો.

પ્રાતઃકીર્તનના ઉર્મિ ઉછળતા હતા,

૪૦

ભવ્ય ભીષણ સત્યના ડંકા ગડગડતા.

૪૧

પૃથ્વિ ધૂમે પાને, ગગન ધૂમે આરે;

અદ્ધાંડ ધૂમે ઓતપ્રોત:

હરિવર ! ધન્ય સુદર્શનજ્યોત !

ચંદ્ર અંખવાણો સૂર્ય અંખવાણો

એની ઝલક ને જ્યોત:

હરિવર ! ધન્ય સુદર્શનજ્યોત !

૪૭

‘કાળનું ઘર શોધતો

ક્રિયો છે-એ એ-એ ?’

૪૮

પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ

ખડ્ગધાર શી પ્રલંબાવેલી ૫૦
પંચમ-તીક્ષ્ણ હાકલપૂર સ્વરમાલાથી
આલની ગુફા ચમકી ઉઠી. ૫૨

‘કુરુક્ષેત્રમાં સૌ કાળનું ઘર શોધે છે.
મહાકાળની પિચકારીઓ
મહારે યે ભાથે ભરી છે.’
શબ્દવેધી બાણ મારે એવે
અન્ધકારમાંથી ઉત્તર આવ્યો. ૫૭

ધન્ય-ધન્ય-ધન્ય
ધન્ય સુદર્શનજ્યોત !
હરિવર ! ધન્ય સુદર્શનજ્યોત ! ૬૦

‘અન્ધારામાંથી અજવાળે પધાર.
કૌરવસેનામાં કૃષ્ણકીર્તન-
ન્યહાળું તો ખરો-કોણ છે કરનારો.’ ૬૩

‘એ તો હું છું: આ આવ્યો:
પડતાં પ્રભાતને નયને જીલનારો
સાગરતીરનો સેનાની.’ ૬૬

પ્રતિજ્ઞાકન્ધ

દરિયાવના મોજની છલંગે
વીરની નિર્ભયમુદ્રાળેા સેનાની
અન્ધકારમાંથી અજવાળામાં આવ્યો.
'શો કીધો છે અપરાધ ?'

૭૦

‘કૌરવસેનામાં કૃષ્ણકીર્તન શાં ?
ચાલો મહાસેનાનીને શિબિરે.’

૭૨

સેનાનીએ કુરુરાજેન્દ્રને ઓળખ્યા,
મુગટધારી કૌરવનાથને વીરનમન કીધું.
ભાલા પાછળ પતાકા પરવરે એમ
પગલે પગલું પૂરતો સેનાની પરવર્યો.
લટકતા ધ્વજડુંડ ને ચાપડુંડથી સેનાની
શ્રી કૃષ્ણ સમો ચતુર્ભુજ દેખાતો.

૭૮

પ્રાતઃસન્ધ્યાની ઝાલરોમાં
જગત હજી ઢંકાયેલું હતું.
પણ મોતિયારંગી આછાં અજવાળાં
એ સાન્ધ્ય પીંછાંમાંથી ચે ઉડતાં.
સમુદ્ર મહાસમુદ્રમાં સમાય એમ

૮૦

પ્રતિજ્ઞાકન્દ

રણમંડળ અન્ધકારહૈયામાં લપ્પાતું. ૮૪

વાદળાંમાં વચ્ચે પર્વતશૃંગ સમું
શિબિરમંડલે ભીષ્મશિબિર વિરાજતું.
ધનુષ્યપૂજામાંથી પિતામહ પરવાર્યા'તા;
આજની મહાકામ વ્યૂહમન્ત્રણા
ગુરુદેવ સંગાથે વિચારતા'તા. ૮૬

‘આજે ચક્રવ્યૂહ રચો તો ? ૯૦
સૂરજમાળનાં ધૂંચળાં પાથરી
પૃથાપુત્ર પાંડવવીરોને ઘેરો.’ ૯૨

‘સૂરજમાળને ફૂલછાબ કરી
વિષ્ણુ અંગુલીએ લટકાવી લઈ જાય.
આજે સ્વયં વિષ્ણુને ઘેરવા છે.
યોધરાજોને નહિ, આચાર્યદેવ !
યોધપ્રેરણાને અંખવવી છે.
ગરુડપાંખે ગોવિન્દને ઉડાડવા છે આજ.’ ૯૮

‘જય હો ભારતના પુરુષાત્મનો.
ભારતનું બ્રહ્મચર્ય દિગ્પાળોને ડોલાવશે ’ ૧૦૦

પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ

આલને આરે શનિશ્ચર અબકે
એવા કૌરવનાથ અન્ધકારમાંથી અબકયા.
'મહાધન્વા ! આ ધ્વજધારી આજ
કુરુસેનામાં કૃષ્ણકીર્તન કરતો'તો' ૧૦૪

ધ્વજડંડ ને ધનુષ્યડંડ
સેનાનીએ મહાસેનાનીને ચરણે ધર્યાં. ૧૦૬

જલપૂરમાં નૌકા અંપલાવતાં
દૃષ્ટિદોરે નાવિક જલઠ્ઠેણુને માપી લે,
પિતામહે કૌરવનાથને એમ માપી લીધા.
નાભિઊડો નિશ્વાસ નાંખ્યો. ૧૧૦
હૈયાની છાતને વીંધતી બાણદૃષ્ટિએ
શસ્ત્રસર્જ સેનાનીને નિરખ્યો. ૧૧૨

‘વીર ! કચ્છાંના છો ? કોણ છો ?’ ૧૧૩

‘સાગરતીરનો વૃષ્ણીવંશી છું, મહારાજ !
સહુ મહને વાસુકી કહે છે.’ ૧૧૫

‘દ્રારિકેશની સાગરસેનાના હુશો ?
વાસુકીએ તો સાગરમન્થન કીધાં’તાં ?’ ૧૧૭

પ્રતિસાદ્ધ

‘દ્વારિકેશની ચરણુરજ છું,
 વૃષ્ણીઓનો ધ્વજનાયક છું, મહારાજ !
 કૂટતા કૂવારાની ધારાઓ ફાલે એમ ૧૨૦
 છોડ્યું શર શતધારે પથરાય છે :
 એટલે સેનાનીઓ વાસુકી કહે છે.’ ૧૨૨

‘એ જ તહમે મહાવીર !
 સૂર્યને ઘડિયેક આચ્છાદો છો એ ?
 અજ્ઞાત છો એટલા મહોટેરા છો.
 જાવ; જોજો, ધ્વજને ધૂળ ન ચડે.
 બ્રહ્મમુહૂર્તની બ્રહ્મનૌબતે શસ્ત્રસર્જ છો
 એવા તમ સમા સેનાનીને ધન્ય હો !
 સોનાં હજાર બાણ થજો તહમારાં :
 શતઘ્નીને સહસ્રઘ્ની કરજો. જાવ.’ ૧૩૦

‘મહારાજની યે ચરણુરજ છું.
 મહારાજ તો વિશ્વેશ છે કુરુક્ષેત્રના.’ ૧૩૨

સહુને વન્દન વન્દી સેનાની ગયો :
 જાણે ગૌરવભર્યો ચાપદંડ ચાલ્યો !

પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ

જાણે વીરત્વનું કિરણ પરવર્યું !

૧૩૫

‘કૌરવરાજ ! અસૂયાને ઉતારો,
અવિચારિતાને વિચારવિપુલ વહાવો.
આછોતરા હળ ને આછોતરાં વાવેતર:

ઊંડું વાવતાં કચ્છારે શીખશે હવે ?

છીછરી દૃષ્ટિ છિદ્ધર જેવી,

૧૪૦

જગત્વિશાળ દૃષ્ટિ ઝિદ્ધર જેવી.

દ્વારિકેશની સાગરસેનાનો ધ્વજનાયક

કૃષ્ણકીર્તન કરે એ યે અપરાધ ?

તો કુરુસૈન્યમાં સાગરસૈન્ય નહોતર્યું શાને ?

અસૂયાના અંચળા ઉતારો, કૌરવરાજ !

વીરશોભનતા વીરત્વવર્ણા થાવ.’

૧૪૬

ઉગતા સૂરજ સમા આવ્યા’તા,

આથમતા સૂરજ સમા ઊભા કૌરવનાથ.

આત્માના ધૂમાડા ધૂંધવાતા હતા.

૧૪૯

‘એ કાળો કૃષ્ણ પડછાયો

૧૫૦

કુરુક્ષેત્ર ભરી કચ્છાં સૂધી ધૂમશે ?’

૧૫૧

‘પડછાયા ઉજળા કેટકેટલાકના દીઠા ?’ ૧૫૨

હૈયાની ભઠ્ઠીમાંથી
ભારેલો અગ્નિ ભભૂકી ઉઠયો;
‘પાંડવો પ્રત્યે કૃપાદષ્ટિ છે પિતામહની.’ ૧૫૫

‘પાંડવો ચે મહારાં સન્તાન,
ને કૌરવો ચે મહારાં સન્તાન.
મહારાં શસ્ત્ર કૌરવ સૈન્યે છે,
મહારાં વાત્સલ્યવૃષ્ટિનાં અમી
ઉભય માથે વરસે છે. ૧૬૦

કુરુમંડલનો સેનાધીશ છું,
છતાં પાંડવકૌરવનો પિતામહ છું.
બન્ને ય પુત્રની પાંખો છો મહારે.
મહારે નિષ્પુત્રને તો
જે જીવશે તે શ્રાદ્ધ સારશે.’ ૧૬૫

‘પણ, ભરતવૃદ્ધ !’
ગાન્ધારકુમારે કૌર મરડી:
‘વરસતી સંગ્રામઝડીઓ વચ્ચે ઉભી

પ્રતિજ્ઞાકન્દ

અઢારે અક્ષૌહિણીને હસતા નથી એ?
 શૌર્યસોહન્ત શસ્ત્રધારીઓમાં ૧૭૦
 એ એક જ છે નિઃશસ્ત્રી.
 કોટી-કોટી શસ્ત્રજ્યોતને ઉપહાસે છે એ.
 ક્ષત્રિયતીર્થ કુરુક્ષેત્રનું એ અપમાન-’ ૧૭૩

વીજળી સમોવડા ઝબકારાથી
 પિતામહની કીકીઓ ઝબકી ઉઠી,
 શિલા સમા ભીષ્મ પિતામહ
 ઘડીક થંભ્યા, વિચાર્યું, વિમાસ્યું:
 કૌરવનાથ છેક ખોટા નથી
 એવું ઝાંખું ઝાંખું ઝંખવાયું.
 અન્તરિક્ષવિહારતી વીરગર્જના કીધી: ૧૮૦

‘આજે આલ ફાટશે.
 મ્હારે જનાર્દનને જિતવા છે.
 વીરોનાં વીરત્વને હસે છે,
 મુલટોનાં શસ્ત્રોને ઉપહાસે છે,
 એ નિઃશસ્ત્રોને શસ્ત્ર ધરાવીશ હું.’ ૧૮૫

પ્રતિસાક્ષન્ક

કાળક્રમળના ડોડલા સમોવડો

દેવપૂજામાંથી પિતામહે

શંખ લીધો, ને વગાડ્યો.

કુરુક્ષેત્રનાં વાયુથર થરથરી ઉઠ્યાં.

કૌરવનાથને હર્ષનાં ઝરણાં ફૂટ્યાં, પૂછ્યું: ૧૯૦

‘આચાર્યદેવ શું ભણે છે?’ ૧૯૧

‘આચાર્યદેવ ભણે છે કે

ધનુર્માસનો ઉત્સવ ઉજવો.

આવતી કાલ ઉગીને આથમ્યે

ધનુર્માસની પૂર્ણિમા પ્રકાશશે.

ત્રણ તિથિઓનો યજ્ઞ આદરીશ:

વિશ્વની શસ્ત્રપર્વણી ઉજવીશ:

નિઃશસ્ત્રીને શસ્ત્ર ધરાવીશ:

ને ધોઈશ એમ યોધરાજેનાં ઉપહાસ.

ભીષ્મની બુંદગી એટલે જ ૨૦૦

અખંડ ધનુર્માસ.’ ૨૦૧

આચાર્યદેવે આશીર્વાદ ભાખ્યો:

‘આજે બ્રહ્મચર્યનો બ્રહ્મચર મંડારો,

પ્રતિજ્ઞાકન્દ

ત્રિભુવન ઉથલશે, અચ્યુત ડોલશે;
રુદ્ર સ્વયં ઉચ્ચરશે કે 'હાઉં.' ૨૦૫

ગગનગુહામાં પડઘા ગડગડતો
મહાસેનાનીનો શંખનાદ થયો.
ગિરિગિરિમાંથી ઝરણાં નિર્ઝરે
એવી કૌરવસેના શિબિરોમાંથી નિર્ઝરી.
દેવવ્રતની મહાપ્રતિજ્ઞાની સાક્ષી પૂરતા ૨૧૦
પૂર્વ દિશે સૂર્યદેવ પ્રગળ્યા.
કુરુક્ષેત્ર જીત્યા જેવા કૌરવરાજ
હર્ષોન્માદમાં રણ સજવા સિધાવ્યા. ૨૧૩

અને પહોં શું થતું'તું ?
પહોં ?-દિશામંડળની બીજી ગુફામાં ?
પાંડુપુત્રોના શિબિરદુર્ગોએ ? ૨૧૬

અરુણદેવ સપ્રમુખો જોડતા હોય એમ
વિશ્વસારથી સંવ્યસાયીનો રથ સજતા'તા,
ગાંડીવના ભેદમન્ત્રો વાંચતા'તા.
ધનંજય કવચ સજીને પધાર્યો. ૨૨૦

પ્રતિજ્ઞાકન્દ્ર

એ પાંખો સમી પાછળ
ભવ્ય મુદ્રાળી ભારતેશ્વરીઓ હતી. ૨૨૨

‘પાર્થ ! ગાંડીવ ઢીલું છે.’ ૨૨૩

પાર્થે મહાધનુષ્ય લીધું, ન્યહાળ્યું.
સુભદ્રાએ પાલવછેડત્રે દહોયું,
હોમઅગ્નિમાં તપાવી સર્જી કીધું.
પીળી પ્રત્યંચાને કુંકુમરંગે વધાવી.
દ્રૌપદીજી રથચક્ર પૂજતાં’તાં,
કૃષ્ણદેવ તારલા ગણુતા હતા. ૨૨૬

સુભદ્રાએ ગાંડીવ રથમાં મૂક્યું : ૨૩૦
જાણે રણુરાજવીનો રણુડંડ.
‘પણુ કૃષ્ણદેવ ! સુદર્શન કચ્છાં ?’ ૨૩૨

‘સત્યભામાએ સન્તાડ્યું છે આજ.
‘શસ્ત્ર પેખી શૂર શોણિતતરશ્યો થાય’
કહીને-હરીને સન્તાડ્યું.’ ૨૩૫

‘શિબિર શસ્ત્રે સોહામણાં,
પણુ ભાથાં ભરેલાં સોહાય :’ કહી

પ્રતિસાદ્ધ

સુભદ્રા હરિણી શી ઉછળી.
 ગરુડિણી જાય એવી આવે એમ
 સૂર્યજ્યોત ભર્ગમૂર્તિ સુદર્શન લેઈને ૨૪૦
 રણપંખિણી પાછી આવી.
 કુરુક્ષેત્રની બે આંખડલી સમા
 કૃષ્ણ ને અર્જુન હસતા હતા. ૨૪૩

‘શૂરનો સાચો સંગાથી શસ્ત્ર’ કહી
 સુદર્શન સારથીસ્થાને ગોઠવ્યું. ૨૪૫

વિશ્વલક્ષ્મી તેજઅર્ચા અર્ચતી
 પ્રાતઃતેજની ભરતી આવી.
 મંહી તારલાએ ડૂબી ગયા.
 પાંડવસેનાનો રણડંકો વાગ્યો.
 એ મહાશબ્દ સાંભળીને સૂર્યદેવ ૨૫૦
 રણમંડળ નિહાળવા આભરુપે પધાર્યા. ૨૫૧

પ્રભાતે પ્રભાતે વધાવતાં એમ
 દ્રૌપદીએ કેસરકુંકુમ અર્ચ્યા,
 સુભદ્રાએ અક્ષત કીધા.

પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ

હિલય રણદેવીઓએ

રણઘોડીલાને રણમાલ ધરાવી,

રથધ્વજને કૂલડે વધાવ્યો,

વીરોનાં વારણાં લીધાં.

રથ રણવાટે વિચર્યો.

દ્વિજાદેવીઓ હસે એમ

૨૬૦

દ્રૌપદી ને સુભદ્રા હસતાં હતાં:

જાણે વિશ્વવિધાત્રીઓ આલઆરેથી

વિશ્વરમણા નિહાળી હસતી હોય ને!

૨૬૩

રણસંગ્રામ જામ્યો.

સૂર્યરાજનાં કિરણો વરસવા લાગ્યાં

તેમ તેમ સંગ્રામ જામતો ગયો.

સાતપૂડાની પર્વતમાળના ગિરિતરંગો

પરસ્પરને આવીને અથડાય:

પ્રચંડપંખાળા પુષ્કરાવર્તક મહાભેદ

હિમાદ્રિશિખરોને ભેટ ને ઘેરે:

૨૭૦

એમ મહાસૈન્ય મહાસૈન્યને અથડાયાં.

દેવદારુની ચમરીઓ વીંઝાય

પ્રતિજ્ઞાકન્દ્ર

એવા રણભાર ઝીલનતા રથધ્વજ વીંઝાતાઃ
 યજ્ઞની યજ્ઞઝાળ સમોવડા
 મંહી મહારથીઓ ઝળહળતા.
 વૈશાખના વંદોળ ઉલટે એમ
 વીરત્વના વંદોળ વાતા.
 મૃત્યુઉદર સમું રણમંડળ
 ભયભરેલું ભીષણૈયાળું હતુંઃ
 મંહી મૃત્યુના અગ્નિની ચારીઓ ચીતરાતી. ૨૮૦
 ધરણી શોણિતતરસી મુખ વિકાસતી,
 અન્તરિક્ષ ભવિષ્યને ઉચ્ચરતું'તું.
 યોધકોલાહલના પ્રચંડ પડછન્દે
 વિશ્વનો વાતાવરણ ડોલતોઃ
 જાણે યમનાં યમપૂર હેલે ચ્હુડ્યાં.
 કેસૂછોળે વસન્તોત્સવિયો છંટાય
 એમ પાર્થ શોણિતપિચકારીઓથી છંટાતો.
 મધ્યાહ્નભરતી સમે સંગ્રામ ગર્જતો હતો. ૨૮૮

શાહુમૃગોમાં મૃગરાજ આવે,
 દેવોમાં મહેન્દ્ર પધારે એવા ૨૯૦

પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ

આઘેથી ભીષ્મ પિતામહુ પધારતા'તા. ૨૯૧

‘કુરુક્ષેત્રના કેસરી!

ને, ભીષ્મ આવે છે.’ ૨૯૩

‘હા, મહારાજ! જાણે રણુઘેલો હાથી.’ ૨૯૪

‘ભારત! ત્હારો ધર્મ પાળ.

આજનો મામલો ચોર છે.

નથી સાંભળતો વકરેલી રણુગર્જના ?

ભીષ્મ આજ બ્રહ્માંડ ઉથલાવશે.’ ૨૯૮

‘મહામેઘ કૂદડી ફરે એમ

પિતામહનો પડછાયો ધૂમે છે. ૩૦૦

સ્વયં કાળ જાણે રથે ચડ્યો.’ ૩૦૧

ગોરંભેલો ભાદ્રપદનો મેઘાડુંબર

મુશળધાર જળઝડીએ વરસે,

એટએટલી શરઝડીઓ દિશામંડળમાં વર્ષતા

ભીષ્મ પિતામહુ આવતા હતા.

દોઢસેંક શરદ્રની છાયાસોહન્ટા

યૌવનઉછરંગે ઉછળતા

પ્રતિજ્ઞાકન્દ

ગાંગેય આજ રણધેલા હતા.
 પરબ્રહ્મ સમે સમેવડિયો શોધવા
 દેવવ્રત આજ રણે રહ્યા'તા. ૩૧૦
 પાંડવો ઉપર આજ અન્તરિક્ષથી
 અગ્નિના અંગારા વરસતા. ૩૧૨

મેઘધનુષ્યના રંગે રંગેલી
 નકુલદેવે સાંગ મારી.
 સિંહબાલના ગેલ ભેઈ સિંહરાજ હસે
 એમ પિતામહ હસ્યા;
 પૂજની કૂલકળી દેવ જીલે
 એમ સાંગને જીલી રથમાં મૂકી.
 આજ પિતામહ અચ્યુતને ઝંખતા'તા.
 માનવદુર્ગ સમા દ્રુપદ રાજવી ૩૨૦
 પિતામહને અન્તરાયે ઉભા:
 કરતા બુરજો ગોઠવાયા હોય એમ
 યોધરાજાએ દુર્ગવ્યૂહ રચ્યો'તો.
 પાવડાથી ટેકરા ઉખાડી ઉછાળે
 એમ ઉખાડીને ઉશેઝ્યા.

પ્રતિસાદ્ધન્દ્ર

ભયંકાર ઝાડીના ઝુંડ સમા
હિંડબાના બલપુત્ર ઘટોત્કચ્છે
વનયોધની કાંટાવાડ પાથરી.
વીજળી સમી પરશૂના

ચાર અપાટા ચતુર્દિશામાં અપાઘ્યાઃ ૩૩૦

વચલો જોબનજૂલન્તો વરખડો રહ્યો,
થોરની કંટાળી કપાઈ પડી.

રાફડામાંથી નાગમંડળ ઉછળે
એમ પિતામહના રથવલ્મીકમાંથી
દિશદિશમાં શરમંડળ ઉછળતાં.

યમરાજના દંડ પછડાય
એમ પિતામહના શરદંડ પછડાતા.
રણુડંકો અખંડ વાગતો હુતો. ૩૩૮

‘ભારત ! ત્હારો ધર્મ પાળ.

મદ્દનીંગળતા માતંગ સમી ૩૪૦

પિતામહની આંખ વકારેલી છે.

રણુસંગ્રામ ઘોર શબ્દે ગાજે છે:

ઘરણી પણ ધણુધણે છે:

પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ

મહાસમર્થે આજ મહાત થશે.
ભારત ! ઉઠ; ત્હારો ધર્મ પાળ.' ૩૪૫

‘મહારાજ ! બ્રહ્મા સમો ઉઘોગી છું.
ક્ષણેકે ગાંડીવ નિષ્કર્મ્ય નથી.
આખલાઓના ધણુમાં
કેસર ઉછાળતો કેસરી ધૂમે
એમ પિતામહ ધૂમે છે: જોઉં છું.’ ૩૫૦

મહેન્દ્રના જયન્તકુમાર શો
અભિમન્યુ આડો ઉતર્યો.
સિંહને સિંહબાલ ગેલ કરે એમ
રમત રમતાં અર્ધચન્દ્ર મૂક્યું;
પિતામહનો કલગીકલાપ છેલો.
પિતામહનાં સ્મિત પૂરાં થતાં-થતાંમાં તો
યોધમંડળમાં મહારથ અદૃશ્ય થયો. ૩૫૭

એવે ધર્મરાજ આવ્યા.
તેજપટ શો રણધ્વજ ફરફરતો,
ભર્ગવન્તું કવચ ઝળહળતું, ૩૬૦
ધર્મવર્ણુ ધનુષ્ય સ્હડાવેલું હતું. ૩૬૧

પ્રતિસાદ્ધન્ધ

પ્રલયકાળે પરબ્રહ્મ હસે
 એવું અટપટું પિતામહ હસ્યા.
 ‘હું આજ અર્જુનને શોધું છું:
 ને આલવણી કૃષ્ણચન્દ્રને.
 આજ આભથી બાથ ભીડવી છે.
 ધર્મરાજ ! રાજખેલ રાજસોના છે.
 ત્હમને વારસામાં સાંપડેલી છે
 ભરતગોત્રની સાર્ત્ત્વિકતા.
 ત્હમે મ્હને વડિલ કહો છો,
 ૩૭૦
 હું ત્હમને ધર્મમ્હોટેરા માનું છું.
 પાંડવો જિતશે તે ધર્મરાજનાં પુણ્યધર્મે.
 કુરુક્ષેત્રમાં ત્હમે જ છો ધર્માવતાર.’
 ૩૭૩

પરસ્પરે બાણ નાંખ્યાં:
 અન્તરિક્ષમાં અથડાઈ અથડાઈ
 અદ્ધર આભમાં મ્હડ્યાં.
 ૩૭૬

પડખે રણગુરુ કૃપાચાર્યનો
 બ્રહ્મવેદી સમો રથ હતો.
 બ્રાહ્મણમુખેથી ઝરતા વેદવાક્ય શો

પ્રતિજ્ઞાકન્દ્ર

એ રથમાંથી રણઘોષ ગાજ્યો:	૩૮૦
‘આજની તિથિએ દેવવ્રત	
બ્રહ્માંડ ઉથલાવવા ચડુડ્યા છે.’	૩૮૨

લોહબાણથી શબ્દબાણ કારમાં છે.	
એ મર્મવેધી શબ્દબાણે	
ધર્મરાજનું મર્મસ્થાન ભેદાયું.	
નિજ રથને જમણે વાજ્યો.	
યજ્ઞસમાપ્તિએ વેદીનું વિસર્જન કરે	
એમ આચાર્યરથની બ્રહ્મવેદી વિખેરીને	
ધર્મરાયનો રથ રણમાં વાધ્યો.	૩૮૬

‘અર્જુન! અવસર ઉગ્યો છે, હો!	૩૯૦
સંગ્રામનો મધ્યાહ્ન તપે છે.	
મધ્યાહ્નવાદળી માથે ડાલે	
ને આમ ઢળશે કે એમ એવી	
નિર્માણની તુલામાં તોળાતી હોય:	
પ્રારબ્ધનો એ યોગ આવ્યો છે.	
જો! ભીષ્મ રણને રોળે છે.	

પ્રતિજ્ઞાકન્દ્ર

ભારત! તારો ધર્મ પાળ.' ૩૯૭

‘મહારાજ! ભીષ્મ સહામે રથ ખેડો.
પુત્રની રણુરમણા નિરખીને
પિતામહે આનન્દશે આજ.’ ૪૦૦

‘આજ સંહારમુહૂર્ત છે.
રણુચંડી અત્યહારે રમણે ચહુડી છે.
યમદેવ યમદંડ પછાડે છે.
પૃથ્વિની પીઠણાં ડગમગે છે.
ભારત! તારો ધર્મ પાળ.’ ૪૦૫

કૃષ્ણચન્દ્રે અશ્વરશ્મિ ખેલ્યાઃ
જાણે વિધિએ અક્ષરો હલાવ્યા.
જલધેલા હાથી ધપે એમ
રણુધેલા ઘોડીલા ધપતા.
ધરણીએ મહાધ્વનિ કીધો, ૪૧૦
ધનંજયે દેવદત્ત શંખ પૂર્યો,
સાગરપટ શું રણુમંડળ કમ્પી ઉઠ્યું:
જાણે કાળનો મેઘ ગડગડ્યો.

પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ

યોધરાજેએ જાણી લીધું કે
મહાસંગ્રામનું મુહૂર્ત આવ્યું,
હાથીઓની સાઠમારી મંડાઈ.
ભીષ્માર્જુનનું યુદ્ધ આરંભાયું. ૪૧૭

‘અઢાર અક્ષૌહિણીમાં એકલવીર
પાર્થ ! તું જ યુદ્ધયોગ્ય છે મહારે:
તહને જ શોધતો હતો. ૪૨૦

‘શોધતા’તા તો સન્મુખ છું.
પરપક્ષે છું, પણ પુત્ર છું.
સંહારીશ, પણ આરાધીશ સદા.’ ૪૨૩

આયુષ્યના મહારાશિ સમા પિતામહ
ને અગ્નિની જ્યોત સમા અર્જુનદેવ
પરસ્પર સન્મુખ આવી ઉભા.
વીજળી ભરેલાં વાદળાં શા
એ મહારથીઓના રથ શોભતા. ૪૨૮

પાર્થે ખાણુ છોડયું:
સૂર્યનાં કિરણ સમું તે ઉતથું. ૪૩૦

પ્રતિસાક્ષન્દ્ર

પૂજનનું પુષ્પ પડે એવું
 પિતામહના કવચને અથડાઈને પડ્યું.
 કૃપાચાર્ય પડખેથી ઉચ્ચર્યા:
 ‘ખાંડવવન બાળ્યું’તું એમ આજ
 પિતામહ કુરુક્ષેત્રને ભસ્મ કરશે.’ ૪૩૫

પિતામહે પાંચ બાણ છોડ્યાં.
 નમન નમી પૃથાપુત્રે
 પાંચેયને શિરસા સત્કાર્યા:
 બાણમંડળ ઉપર થઈ પાછળ પરવચ્ચે,
 પિતાપુત્રનો મહાસંગ્રાસ નિહાળવાને ૪૪૦
 વિમાને ચઢી દેવો આવ્યા.
 સમસ્ત કુરુક્ષેત્રનું વીરમંડળ,
 સૂર્યચન્દ્રની કિરણપટાબાજ તારલિયા નિહાળે,
 એમ શસ્ત્રાસ્ત્ર થંભાવી નિહાળતું ઉભું. ૪૪૪

કૃષ્ણચન્દ્રે પડકાર દીધો:
 ‘ભારત! તારો ધર્મ પાળ.’ ૪૪૬

પાર્થે ગાંડીવની પણછ ફરીથી લોહી.
 અર્ધચન્દ્ર બાણ ચઢાવ્યું, છોડ્યું:

પ્રતિસાદ્ધ

આલમાંથી જાણે બીજ ઉતરી.
પિતામહનો મુગટ છેદી ગયું.

૪૫૦

પિતામહ હસ્યા.
'મુગટ માગી લેવો'તો ને.
ભરતકુલના વીરમંડલ વચ્ચે
પુત્રને ખેરાવી પ્રસન્ન થાત.'

૪૫૪

ભીષ્મનાં લોચનમાં એ ઉગ્યું
જે ત્રિપુરારિના લોચનમાં ઉગ્યું હતું,
જે મહાવીરોનાં લોચનમાં ઉગે છે:
જાણે બ્રહ્માંડને પ્રભાળું.
પિતામહે શર સાધ્યું, છોડ્યું:
શાલ્વ વૃક્ષની છાલ છેલે તેમ
અર્જુનનું પડખું છોલી ગયું.

૪૬૦

૪૬૧

શ્રી કૃષ્ણે હાકલ પાડી:
'કુન્તિપુત્ર ! સિંહણના કુમાર !
કુરુક્ષેત્રનો વિજેતા કેાણ ?
પાર્થ કે પિતામહ ?

પ્રતિજ્ઞાકન્દ

કુરુક્ષેત્રના વિજેતા જેવો ઉછળ.
મનની મૃદુતા મૂકી દે,
મહાપુરુષના પૌરુષને ધૂમાવ.
ભારત ! ત્હારો ધર્મ પાળ.'

૪૬૬

પાંડુપુત્રે સાંગ લીધી.
વિધિદેવ લેખિનીને તોળે તેમ
અંગુલીઓમાં તોળી; મસ્તકે વીંઝી.
યોધસંઘને એ ક્ષણેક ભયકમ્પ ફરકયો.
કે મૃત્યુદંટ્રાણી સાંગ શું નહિ કરે.
નિઃશંક ને નિષ્કંપ પિતામહ,
હલાહલ પીધેલા ધ્વજટી સમા,
અનભેને આરે ઉભા હતા.
રણદેવ ત્રિશૂળ નાંખે એવી
અર્જુને સાંગ ફેંકી.

૪૭૦

ખરતા તારા સમી સરસરતી
પિતામહને રથે સાંગ ઉતરી.
ઢાલ વચ્ચે બાણ વાગે તેમ
હુંયા વચ્ચે આવી સાંગ વાગી;

૪૮૦

પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ

શ્વણુક પિતામહ રથાસને બેઠા.
તારે ફળકી મારી જળપગથારે ઉઠે
એમ પળમાં તો પાછા ઉઠ્યા,
ધનુષ્યટંકાર કીધો, ને ગાજ્યા:
‘સાવધાન.’

૪૮૮

મહાશૂર એક જ શબ્દ ઉચ્ચરે
ત્યારે બાણવું કે તે છેલ્લો છે. ૪૯૦
કુરુક્ષેત્રે એ શબ્દ સાંભળ્યો,
પાર્થે એ શબ્દ પીધો,
યોધરાજેનાં હૈયાંએ એ શબ્દ ઝીલ્યો.
સહુનાં અન્તરમાં ધ્વનિપ્રતિધ્વનિ ગાજ્યા
‘સાવધાન.’ ૪૯૫

કેવડાના પાન સરિખડું—
ઉભય ધારે વજ્રદન્તાળું
વિકરાળ મૃત્યુશર પિતામહે લીધું:
બાણે કાળકરવત છોડી
પાર્થના દેહમંડળને વધેરું. ૫૦૦

પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ

‘પરન્તપ ! ત્હારો ધર્મ પાળ.
પણુછ ઢીલી પડી છે.’ ૫૦૨

‘મહારાજ ! રહુવારે ઝાકળ પડ્યું,
મધ્યાહ્ને શોણિત પડ્યે ભીંન્નયું:
ગાંડીવ એથી આજ ઢીલું છે.
પણુ વજ્રધાવ હિમાદ્રિશૃંગને પાડે
એમ પિતામહને પાડીશ.
કુરુક્ષેત્ર આજ કાળક્ષેત્ર થશે.’ ૫૦૮

ભયપંખાળું બાણ આવ્યું:
બાણે ઝાળઝુંડમાંનો કેવડો. ૫૧૦
કાળની દન્તુડીઓ ઝળહળતું
પિતામહનું મૃત્યુબાણ આવ્યું:
બાણે યમદેવનું કરવત.
ત્હને પીંછે પીંછે
પિતામહનું પુણ્યબલ પૂરેલું હતું. ૫૧૫

‘ધનંજય ! સાવધાન:
શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે ઉચ્ચાર્યું.

પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ

‘આલમાંથી ચમડુંડ ઉતરે છે.’ ૫૧૮

રુદ્રની રુદ્રાક્ષધારાળું
એ કેવડાકરવતિયું બાણ ૫૨૦
કપિધ્વજને મહારથે ઉતર્યું.
અર્જુનને ઢાળી દીધો, માથે મૂછાં ઢાળી,
અમાવાસ્યાની ભરતી આવ્યે
સાગરના ઉર્મિ ઉછળે એમ
યોધસંઘ ખળભળી ઉઠ્યો. ૫૨૫

કુરુક્ષેત્રે સન્ધ્યા પડતી હતી;
સાયંકાળના અન્ધારઆછા પડછાયા પથરાતા.
પાંડવસેના પૂર્વાભિમુખી ધપતી,
એમનાં મુખારવિન્દ અંખવાણાં.
આથમતા સૂર્યદેવ સરિખડો ૫૩૦
પડેલો પાર્થ ઉઠ્યો, પણ રશ્મિહીણો.
સન્ધ્યાકાળની સન્ધિકાના પડછાયા
વદને આછી છાયા પાથરતા. ૫૩૩

વીરમંડળમાં હાકલ વાગી

પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ

કે કુરુક્ષેત્રમાં મહાવીર એક છે,
ગંગાપુત્ર પિતામહ ભીષ્મ. ૫૩૬

સન્ધ્યા નિરખતી ઉભી'તી
કે શું થાય છે? ને શું થશે? ૫૩૮

પિતામહે વિશ્વગર્જના કીધી:
'ગુફામાં હો તે સિંહ આવજો.' ૫૪૦

અડધેરિક આંખડી મીંચી;
આલપાંખડી શાં પોપચાં ઉઘાડ્યાં;
ને કૃપામૂર્તિ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર
એ અકળિત હાસ્યે હસ્યા,
જે જગત્પારનાં હતાં. ૫૪૫

દૃષ્ટિદોરથી દિશાદેશ માખ્યો,
મીટમાં રણમંડળ પી ગયા,
કુંભસ્થળે અંગુલિકિરણ મૂક્યું:
બ્રહ્માંડકાચલું ઉધું વળતું હોય
એમ ઉછળ્યા ને ઉઠ્યા. ૫૫૦
સારથીએ અશ્વરશ્મિ તળ્યા.

પ્રતિજ્ઞાકન્દ્ર

આલને હૈયે લખ્યો મહાયોગ
 દૃષ્ટિવીજે વાંચી લીધો,
 મુખડે નિર્ણયધર્મની પરુષતા પ્રગટી.
 યુદ્ધસંન્યસ્તના દંડ સરિખડો
 રતનખુરોશુલો ઉશેટી દીધો:
 જાણે વૃક્ષરાજે સૂકી ડાળખી ખંખેરી.
 રથેથી ઉતરી સારથી રથી થયા.
 નિમિષ માત્ર પાછળ જોયું.
 સૂર્યદેવનો ઐશ્વર્યપ્રતાપ હરી લઈ
 વિશ્વવૈભવી વદનમંડળે માંડ્યો.
 ‘જિતીશ, પણ હારું છું:’
 એક-એક આંખડલીના કીકીમર્મમાં
 એક-એક એ ભાવ ઉછળતો.
 કાળપુરુષનું મૂર્તિમન્ત પુરુષાતન
 જાણે ધર્મક્ષેત્ર વચ્ચે આવી ઉભું.

૫૬૦

૫૬૬

‘પિતામહુ ! પધારો.
 બ્રહ્માંડ ઉથલાવવા ચહુડ્યા છો,
 પૃથ્વીની ધર્મસંસ્થાપના પલટાવવી છે:

પ્રતિસાદ્ગન્ધ

જગતનો ધર્મગોપ્તા જ નથી જાણે. ૫૭૦
પાપપક્ષે જગસમર્થો એ નહિ જિતે.
આવો, આપણે સંગ્રામ ખેલિયે.' ૫૭૨

મેઘમાંથી વીજળી નીતરે
એવું પીળું પિતાંબર લટકતું.
હિમાદ્રિશિખરેથી ગંગાધોધ પડે
એવો શબ્દધોધ ગડગડતો.
જટાધારી યોગેશ્વર સરિખડા
કાળપીધેલા દેવવ્રત તે ઝીલતા.
પિતામહનો રથ છાવરી
કૃષ્ણચન્દ્રનો પડછાયો પડ્યો. ૫૮૦
કાળોડસ્મિ ઉચ્ચરતા કાળના કાળે
કાળચક્ર સમું સુદર્શન ચ્હડાવ્યું;
કુરુક્ષેત્રની કારમાં વીરભૂમિને
વીરત્વદ્વંતી કીધી.
વિરાટદેહે ભર્યા હતાં એવાં
પ્રચંડ નિશ્ચયનાં બે ડગ ભર્યાં.
અઢારે ફોણી ખળભળવા માંડી. ૫૮૭

પ્રતિસાદ્-દ્ર

સિંહની પાછળ સિંહ કૂદે
 એમ કૃષ્ણ પાછળ પાર્થ કુલો:
 ‘મહારાજ! માર્દવ છાંડું છું. ૫૯૦
 વજ્રમાં કૂલભાવ શા ?
 કુરુક્ષેત્ર ખેલતાં સુકુમારતા શી ?
 ક્ષમા કરો: ધર્મ પાળીશ.’ ૫૯૩

આષાઢી મેઘ આકાશે રહુડે
 એવા બ્રહ્માંડગંભીરમૂર્તિ ધનશ્યામ
 પ્રારબ્ધને પગલે ડગ ભરતા.
 હાથીને પગમાં વનવેલી વીંટળાય
 એમ પાર્થની કરવેલડી
 કૃષ્ણચંદ્રના પાયસ્થંભે વીંટળાઈ પડી.
 મૃત્યુમૂર્તિ સમા કૃષ્ણચંદ્રને ૬૦૦
 દસમે ડગલે પાર્થે વાર્યા. ૬૦૧

મૃત્યુથાળમાં અમૃત ઉભરાય
 એવાં એ રુદ્રમૂર્તિમાં કૃપામૃત પ્રગટતાં. ૬૦૩

પ્રારબ્ધનું પુષ્પ વીણવા જતા જેવા

પ્રતિશાદ્વન્દ્વ

પિતામહ પશુ રથેથી ઉતર્યા.
પૂજ્યતાની પ્રણામાંજલિ કરી ઉભા.
રણમંડળ સાંભળે એમ ઉચ્ચર્યા:

૬૦૭

‘અહોહો! ધન્ય ભાગ્ય મહારાં.
આજે આયુષ્યની જયપૂર્ણિમા ઉગી.
લીધાં વ્રત ફળ્યાં મહારે:
ભગવાને સ્વયમ્ આયુષ ધાર્યા.
આપના વ્રતભંગનો આજે ઉત્સવ.
આજ હું કુરૂક્ષેત્રને જિત્યો.
બ્રહ્માંડ ઉથલાવ્યાં, બ્રહ્માંડનાથને ડોલાવ્યા;
અચ્યુતને ચ્યુત કીધા.
જીવનમાસ પૂરે થયો મહારો.
કાલે આવતાં હો તો
ભલે મૃત્યુ આજે આવો.
આજ મહારા જીવનની જયપર્વણી.’

૬૧૯

સૂર્યમંડલમાં સૂર્ય ઘડીક થંભે
એમ પ્રભાકિરણોસ્કુરન્તા પિતામહ

૬૨૦

પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ

યોધમંડળ વચ્ચે અંજલિ કરી ઉભા. ૬૨૨

સુદર્શન ઉગામેલું જ હતું.
સૂર્યદેવનું રક્ષિતમંડળ સુદર્શને ઉતરી વિરાજતું.
એ જ ક્ષણે પૂર્વાકાશમાં
ત્રયોદશીનો ચન્દ્ર ઝળક્યો:
ઉગામેલા સુદર્શનનો જાણે
ખગોળદેશે પડછાયો પડ્યો. ૬૨૮

‘પિતામહ ! યુગપલટો થયો:
દ્વાપર ઉતરીને કળી બેઠો. ૬૩૦
છેલ્લા છો ભરતવંશના અક્ષયારી.
કુરુક્ષેત્રને એ અક્ષયર્યે જિત્યું છે,
પરઅક્ષને એ અક્ષયર્યે મ્હાત કીધા.
આપ જ સમર્થ છો એક
કુરુક્ષેત્રનું ધર્મયુદ્ધ જિતવાને.
અક્ષાંડને એ અક્ષયર્યે ડાલાવ્યું.
ઘતિહાસના અંડોડાઓ ઘડતાં
પરઅક્ષનાં આયુધ તો, પિતામહ !

પ્રતિજ્ઞાકન્દ

યમહંડ ને કાલહંડની પેઠે,

અદાનાં ઉગામેલાં જ છે.

૬૪૦

ગંભી છે, ગહન છે, અગમ્ય છે,

વાયુ ને કાળ જેવાં દૃષ્ટિપર છે:

જહલોકના લોચનપર છે.

પરિત્રાણાય સાધૂનામ,

વિનાશાય ચ દુષ્ક્રતામ,

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય

પરબ્રહ્મનાં બ્રહ્માયુધ

અખંડ ઉગામેલાં જ છે.

કુરુક્ષેત્ર ! કાન માંડીને સાંભળજે:

અવતાર એટલે બ્રહ્માસ્ત્રનું અવતરણ.

૬૫૦

પણ એ બ્રહ્માસ્ત્રે બ્રહ્મકૃપા છે.

બ્રહ્માંડમંડળેથી પાપના ઢગલા ઢોળાશે,

લક્ષાવધિ કુરુક્ષેત્ર ખેલાશે,

શોણિતધોધે હૈયાના અન્ધકાર ધોવાશે:

ત્યહારે ઉગામેલાં બ્રહ્માસ્ત્ર ઉતરે તો.

આયુષાનામહં વજ્રમ્.

પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ

પરમ પુરુષનો સનાતન ભાવ
અખંડબ્યોત પુરુષાતન છે.’ ૬૫૮

કૃતાંજલિએ પિતામહ ઉચ્ચર્યા:
‘હા, મહારાજ! યુગપલટો થયો. ૬૬૦
નહિ તો અક્ષાંડનાથના વ્રતભંગ હોય ?
મૃત્યુના મહાહંડ એક વાર રહુ છે,
ને એ રહુડ્યાં’તાં આજ.
કાળનાં કોદંડ લાગ્યાં મ્હારે.’ ૬૬૪

પૂર્વમાં પ્રકાશતો ચન્દ્રદેવ
ને પશ્ચિમમાં આથમતો પ્રભાનાથ
કુરુક્ષેત્રના એ પુરુષપ્રવરોની
ત્રિભુવનપારની મહાવાર્તા સાંભળવા
ક્ષણેક થંભ્યા હતા.
આલે શ્રવણગુફાઓ માંડી’તી. ૬૭૦
દેવોનાં નયન સમા તારલિયા
એક પછી એક ઝબકવા લાગ્યા.
કુરુક્ષેત્ર આજ અક્ષાંડવાર્તા ઉચ્ચરતું. ૬૭૩

વગવગવગવગવગવગવગવગવગવ

